

$\frac{112}{3}$

अथ

॥ जागदीशी चतुर्दशलक्षणी ॥

(न्यायशास्त्रम्)

Jaagadishichaturdashalakhani

696

अथ जागदीशो- "नतुदस लधाणी"

११२
३

११२
३

जागदेश

१

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीगणेशाय नमः॥ समारब्धेति समारब्धं यदनुमानप्राप्त्यपरिहृतं तत्कारणं भूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रति
पादाने व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः अत्र व्याप्यवतीति कपिसंयोगात् तत्त्वादिदत्तादावित्यर्थः इदं च दत्तं च येन रूपेण च येन
संबन्धेन साध्यं त्वत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य अन्यथा तु व्याप्यवत्ति साध्यकस्य लपि विशिष्टाभा
वादिकमादाय दोषोक्तः अत्र व्याप्यवत्ति साध्यकैष्याकाशादिहेताव्याप्त्यभावादाह सहेताविति वत्तिमहेताविति तदर्थः न
ननु साध्यवद्विन्नोक्तसाध्याभाववानित्यर्थसाध्याभाववत्पदवैयर्थ्यसाध्यवद्विन्नवत्तित्वस्यैव सम्यक्कात्तनचाव
त्तित्वेन समसाध्यवद्विन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्याभाववता सममेव तादात्म्येन तस्यान्वयाविवक्षणाच्च न्नैवैयर्थ्यमिति
वाच्यं तथापि साध्यवद्विन्नतात्मको यो मतुवर्थः संबन्धीतदवच्छिन्नत्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभावपदवैयर्थ्यत्रोक्त्या दत्तः सप्तमीसमास
समर्थव्याचष्टुसाध्यवद्विन्नतितथाचसाध्यवद्विन्नस्यावजावनन्वयास्यसांनिवेशेनैवैयर्थ्यसाध्याभावेसाध्यवद्विन्नवत्ति
त्वविशेषणमव्याप्यवत्ति साध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याशयः साध्यवद्विन्नवत्तिद्रव्यत्वादिप्रतिभूमादेस्सत्त्वादव्याप्तिरसंभवोक्त
स्यादत्तसाध्याभावेति न च कपिसंयोगे तत्त्वादिदत्तादेस्संग्रहार्थमधिकरणभेदेन अभावभेदमात्रित्येव लक्षणाभिदं कार्य
तथाच साध्यवद्विन्ने यो भावस्तद्वदवत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यपदं व्यर्थमिति वाच्यं प्रतियोगितासंसर्गाणां साखीय
त्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशेन त्वभावस्यापि तद्वैयर्थ्यशक्तानवकाशात् त्वसत्त्वत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वि

१

ननेवर्ततेयः साध्यतावच्छेदकसंवेचनसाध्यायोऽभावस्तद्वदव्यक्तित्वमर्थः तथाच साध्यतावच्छेदकसंवेचनसाध्यायत्वार्थक
स्य साध्यपदस्यानुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकी भूतसमवायादि संवेचनवद्वादिमतोऽन्यस्मिन्नपर्वतादौ वर्ततेयः समवाया
पवच्छिन्नवद्वाद्यभावस्तद्वदतिधूमादेस्सत्त्वादव्याप्तिः स्यादतः तदुपात्तमिति नान्याः **केचित्तु** व्याप्यव्यक्तित्वादिविरुद्धधर्माः साध्य
सात्संयोगाद्यभावस्यैव द्वयगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्यापि मानाभावात् तथाच साध्यवर्द्धिन्नव्यक्तिगगना
द्यभाववति धूमादेस्सत्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः तन्महं गुणगगनाद्यभावगुणात्वादिसामानाधिकरण्येन तु द्वयगगनाभा
वेतथात्वमित्यादि प्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणात्वादिसामानाधिकरण्येन तदभावयोः विरुद्धधर्मयोः संभवादिति दिक् **न च** यत्
घटाकाशसंयोगान्तरत्वावच्छिन्नऽभाववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवर्द्धिन्नेष्टे वर्तमानस्य गगनसंयोगात्मकसाध्याभा
वस्यापि अधिकरणगगनत्वहेतौ स्सत्त्वादिति वा **अ**भावो वा भावस्यातिरिक्ततामतेऽवतस्संक्षराकरणादिति भावः भिन्नत्व इ
ति द्वयनिष्ठसंयोगाभावतो भिन्न इत्यर्थः मानाभावादिति तथाचात्राप्यव्याप्यव्यक्तिसाध्यकसद्देताव्याप्तिरिति भावः अत्राप्यसि
ति न च साध्यव्यक्तियोगिकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादसंभवेऽवक्तुमुचितो नान्याव्याप्तिरिति वाच्यं चोक्तिमान् गगना
दित्यत्र अवतिगगनादिहेतौ लक्षणासंभवात्तस्यापि सद्देतुतायाः स्वयंवक्ष्यमाणात्वादिति भावः साध्यपदस्य सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तिप
रतेयातेतद्व्यक्त्यावच्छिन्नान्योन्याभावा सामानाधिकरण्यरूपस्य पर्यवसितार्थस्य द्रव्यश्रयित्वादित्यादावैव संभवात्तद्व्यक्तिप

व्याप्यव्यक्तित्व

जागदेशी

पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिकथनीमित्यपि वदन्ति सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणप्रसिद्ध्याव्यभिचारिरण्यतिव्या
प्तिवारणाय यदि साध्यभावस्य विशेषणं साकल्यतदावहिमान्धूमादिसहेताव्याप्तिसत्तापित तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्ना
भावरूपस्य तत्तत्सावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणप्रसिद्धेः अत आह
साकल्यसाध्यभाववति तथा च साकल्यनसाध्यभावे विशेषणम् नो न प्रसिद्धिरिति भावः न त्वेवमपि साध्यभावव
न्तिरिव त्नातर्गते महानसादेव तन्मानस्याभावस्य प्रतियोगित्वे धूमादौ नास्त्यव्याप्तिता द वस्थामत आह साध्यैवेति त
था च सपक्षे महानसादिर्न सकलसाध्यभावानित्यदोषः प्रोचस्तु व्यभिचाररयतिव्याप्तिवारणार्थं साध्यभाववतियावत्वे
विशेषतो दत्तवसाध्यैवावत्पदसार्थकं भवत्युतः साध्यभाववत्त्वे वसाकल्यं प्राक् प्रयोजयति साकल्यमित्यादिनेत्यतार
यति तन्मदसाध्यभाववतिसाकल्यानुक्तौ वप्यतिव्याप्तिवारकतयेव साध्यै साकल्यविशेषणस्य प्रथमतः सार्थक्यं सभवा
दन्यथा गगनावृत्ति धर्मवान्व्यद्रव्यत्वादित्यादौ परत्वादिलक्षणाते तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगि
तिद्रव्यत्वादावेति प्रसंगादिति चेयं ननु साध्यवत्यपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकास्य सकलसाध्यप्रतियोगिकाभा
वस्य सत्त्वादसंभवेः किंच सकलपदोत्तरं नान्मासकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववतो न पश्चापन्ताते न समसकलप
दस्य कर्मधारयोप्यनुपपन्न इत्यत आह साध्यभाववति तथा च साध्यभाववत्त्वे वसाकल्यं देयं न तु साध्यैति भावः

साध्याभाववति साकल्यप्रयोजनमाह तेनेति विषयैकदेशः कचिद्विषयः साध्यानिष्ठसाकल्यस्य साध्यावच्छेदकावच्छिन्न
भावस्य वा विवक्षायाः फलमाह नानेति एकव्यक्तिसाध्याके सकलसाध्याक्तावव्याप्तिरप्यस्यास्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तप्रव्याप्य
वृत्तीति कपिसंयोज्येतत्त्वादित्यर्थः यद्यप्यग्रे हेत्वधिभावस्यापि प्रतियोग्यवैयधिकरणवच्छिन्नस्येति वेशः करणीय इत्यव्या
प्यवच्छिन्नहेतावव्याप्तिः स भवति तथापि यथा श्रुतमूलस्य न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवच्छिन्नहेतूक्तव्याप्तिचरित्यातिपदक्ष
त्ववान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः अभावद्वयइति साध्याभावे हेत्वभावे चेत्यर्थः अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण
साध्याताघटसु च प्रतियोगिनो यदनधिकरणतद्वित्त्वेन धूमाधभाववतो यप्ययः डादेः कालिकादिसंवेधेन धूमादिमत्त्वे
पि नातिव्याप्तिः हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरणतु प्रतियोगितावच्छेदकसंवेधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं वा चेतनाय
मात्माज्ञानादित्यादा साध्याभाववतो घटादेर्विषयतया हेत्वभावे प्रतियोगिमत्त्वेपि नाव्याप्तिः हेत्वभावोपात्यपि नासाध्याभावसं
ग्रहस्येन विशिष्टसाक्षात्वात् जातेरित्यादेर्नातिव्याप्तिः यद्यपि साध्याभावोपात्येव क्रमानुरोधादुक्तमुचितः अपिशब्दादेव हे
त्वभावस्य लाभसंभवात् तथापि तत्प्रतियोगिचत्वे चेत्यग्रे तनेन तत्पदेनानिर्दिष्टहेत्वभावपरामर्शा संभवात् हेत्वभावप्रतियो
गित्वे चेत्यभिधाने गौरवादेवमभिधाने प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितातिप्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघट
कसंवेधेन तदवच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय तेन ह दादौ कालिकादिसंवेधेन धूमत्वावच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसंवेधेन

सत्त्वोपजात्यापि तत्प्रतियोगित्वं हेतुभावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यपि वक्तव्यं तेनात्मभि
 न्नेन्द्रत्वादित्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसंबंधाव
 चिद्वन्नद्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः न च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणोक्तौ वाति
 व्याप्तिवारणसंभवे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगित्वविवक्षाव्यर्थेति वाच्यं तथासति निधूमत्वव्याप्यवान्निर्वहित्वादौ
 त्यादौ निर्वहित्वभेदमादायैवलक्षणसंभवे निधूमत्वव्याप्यत्वात्तरग्रंथवक्ष्यमाणव्याप्त्यलङ्घनकतापत्तेरिति व्यंहेत्वभावे प्र
 तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणविवक्षायः फलमाह तेन द्रव्यत्वादिविधिग्रन्थया साध्याभाववतिरु
 णादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्यपि तस्यादिति भावः अत्र च द्रव्यत्वस्य साध्याया
 सकलसाध्याप्रसिद्धाव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारादौ द्रव्यं तेन गुणवत्त्वादिसाध्योपग्रहः द्रव्यतरासंभवे क
 मात्रवाप्रकृते द्रव्यत्वमिति वाच्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वविवक्षायः फलमाह तेनेति सत्त्वादाविति द्रव्य
 त्वादौ साध्य इत्यनुवर्तते यत्रैकव्यक्तिकमिति तथा च द्रव्यं स्थितत्वादीत्यत्राव्याप्तिः सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः
 नन्वित्वाप्यस्वरासात्साध्यसामान्यभावस्यैव निवेशितत्वात्साध्योक्त्यनदेयमेवेत्यत आह विपक्षो वेति तथा
 च यत्रैकव्यक्तिरेव साध्याभाववतीति तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववतः सा

निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरणवच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकं ॥ ५

कल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदाद्यत्रैकव्यक्तिकारवविपक्षतत्रत्यलक्षणे साध्याभाववति सा कल्यं विराज
रानदेयमनोदोषांतरमाह निर्धूमत्वव्याप्येति निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनेव गतार्थतायादतो व्याप्यपर्यंतो निर्धू
मत्वव्याप्यस्यापि स्नेहोदेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे वृद्धाभावस्य व्यभिचारित्वात्तदकग्रहो न दोष इत्यत उक्ते तत्तेन साध्य इति निर्धूमत्व
व्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः प्रत्येकमिति हेत्वभावस्य मनहानसीयादिवहेस्साध्यावभावसकलं तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वादव्याप्तिरि
ति भावः निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरणवच्छिन्न यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वाप्यसि रित्युक्तौ नैष दोष इति चे येन नु साध्यवत्
तियोगिकान्यत्वस्य धूमादिर्मतिसत्त्वादव्याप्तिरत आह अत्रेति तत्राया च साध्यवत्पदेन निरुद्धलक्षणा योपस्थापितस्य विशिष्ट
साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यपदार्थकदेशेन्यत्वेतादात्म्यनान्वयात्साध्यवति च साध्यवत्तावच्छिन्नभेदासत्ता
न्नाव्याप्तिः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वापामाच्च इदं यथैवात्वादित्यो दोष इत्यत विशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदास
त्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः यद्धर्मविशिष्टबोधकपदासमभिव्याहृतेनान्यादिपदेनोपस्थापितेन्यत्वादोतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वप्रकारेणैवतादात्म्येनान्वयानंतुतद्धर्माश्रयप्रतियोगिकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ मानमाह नहीति तत्राचतादृशव्युत्पत्त्य
स्वीकारेनालघटेघटप्रतियोगिकभेदसत्त्वान्नालघटेघटान्य इत्यप्यवहारः स्यादिति भावः अत्र च इदं घटान्यादित्यप्र
योगाद्यन्तिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन तद्भेदो न्यादिशब्देन बोध्यस्तदवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वं तत्रैव घटे घटान्य

जागदेशी

इत्यस्य वारणा संभवान्नालघटत्वे येन ननु योगितावच्छेदकत्वानुधावनीमिति मतं नालघटो घटान्य इत्येव पाठस्य प्रकृत
थैव प्रकृतोपयोगित्वसंगते घटादव्ययं पाठस्तु साध्यवदन्ये तत्र पंचमासमासे लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थत
वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य संसर्गमर्यादया भासनादत्यक्तं च संगमनीयः घटः पटो नैत्यो दोषट्पदं मुख्यार्थपरमेव ननु प्रकृत
इव पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरे निपातातिरिक्तस्य लघवनामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया न त्रयोदशस्थाप्यते देपट
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गौवपटस्यान्वयसंभवात् पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे पटत्वमेव च्छिन्नत्वप्रतियोगित्वे च
तिव्रितयोमेव विशेष्यविशेषणभावापेक्षं स संसर्गितुवस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नं यत्प्रतियोगित्वं तन्मात्रं पटो नैत्यस्य त्रयोदशत्वा
च्छिन्नस्याप्यनुभवे सिद्धत्वात् अन्यथा प्रतिता योगिताव्यक्तिभिरेव तत्तद्विशिष्टवुध्यपत्तौ पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वेमेव नस्यान्ना
नाभावात् अतएव केवलान्वयिग्रथे वह्निनीस्तोत्यत्र वह्नित्वे तदवच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयं
प्युक्तं इत्येव प्रमेयेनास्तीकं तु गिरवादिवादिमान्नास्तीत्यादिशब्दबोधानां संसर्गकोटवेव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वाद्येव
च्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वसंसर्गप्रकारसाधारणा विशेष्यभावस्यैव भ्रमत्वादिघटकत्वात् अन्यथा स्वरूपसंबंधेन प्र
मेयत्वाद्येव च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यालीकतया अखंडतत्संबंधेन प्रमेयस्याभावे धर्मिरप्यन्वया संभवेन भ्रमत्वानुपप
त्तेः सदुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्यादया भासनात् नगीकारात् कुल्लुत्वेन पटत्वाद्येव च्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन च

भावे प्रमेयस्य सत्त्वेन तादृशसंबंधेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् यदत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वसंबंधेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वयेनिराकांक्षत्वाच्च अन्यथा घटवत्पि घटो नास्तीत्यादेः प्रमारात्वा
पक्षेस्तद्धटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन घटविशिष्टघटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् एतेन सत्तासमवायिन्यपि गु
णादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत्त्वघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वे
घटाद्यभावस्य तादृशसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नवत्त्वमतः प्रमेयनास्तीत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रमे
यत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रमत्वमपि प्रत्युक्तं घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन प्रमे
यत्वाविशिष्टान्वयेनिराकांक्षतया तथा शास्त्रस्यासंभवादिति चोपनीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघटत्वे स्यान्वयितावच्छेदक
त्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गो न तु नीलत्वादि प्रत्येकावच्छिप्रतियोगित्वे नीलघटस्य घटस्य चापि
करणे तादृशप्रयोगानापत्तेः नीलोपलक्षितस्य घटत्वमात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वतु यदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमे
व तथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु रताया विभक्तेः नावच्छिन्नत्वमर्थः संसर्गीभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासंभवात् किं
तु अवच्छिन्नप्रतियोगित्वं प्रतियोगमात्रं वाग्नवच्छिन्नत्वसंसर्गासंयोगादेस्तत्रान्वयादेव विशिष्टलाभसंभवात्
न चैवं संयोगेन कपालघटाभावस्यैव समवायेन घटाविशिष्टद्रव्यत्वाभावतया समवायेन कपाले घटो नास्ती

जागदेशी

तिव्यवहारपतिज्जायांतसमभिव्यारस्यलेतइयस्याप्यप्रतियोगित्वस्येवसंसर्गितयाव्युत्पन्नत्वात्समतायावच्छिन्नघ
टप्रतियोगिताकाभावस्यचकपालेविरहात्अस्तुवाघटत्वावच्छिन्नत्वस्येवसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापिप्रतियोगि
त्वांशेसंसर्गामयीदयेवभावेत्तीयांतसमभिव्यारस्यनियामत्वाच्चनानिप्रसंगःघटानधिकरणभूतत्वमित्यादौ
तुल्यसंज्ञायाअधिकरणयदमेवघटाधिकरणार्थकंघटपदंतुतात्पर्यग्राहकंअन्यथानाधिकरणयदेनाधि
करणासामान्यभिन्नत्वोक्तौभूतलेतस्यवाधस्यात्रनेचघटान्वितस्येवाधिकरणस्यभेदस्तत्रनजीवोचनीयःसमासा
र्गतगतनजीउत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेःअन्यथानालाघटोघटइत्यादौनालघटान्यस्यघटत्वेनालाप्रमेयः
पटइत्यादौनालप्रमेयान्यस्यघटत्वप्रतीयेतवस्तुतःसंसर्गेधिकपदस्यलेव्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रतियोगितानव
च्छेदकंघटानधिकरणमित्यादौघटान्वितस्येवाधिकरणभेदोभासतइतिपरमार्थःपोतःशंखोनास्तीत्यादौशाद
वोधस्तुनशंखत्वावच्छिन्नतयाप्रतियोगित्वमवगाहतेतन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात्शंखवत्तयानिअने
धर्मिरापयितादृशप्रयोगात्पोतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकलेनसंसर्गेमयीदयाप्रतियोगित्वमवगाहतेन
जादिपदानांयद्दमेविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्वोयस्याप्याभावधर्मिकान्वयवोधजनकत्वेतद्धेमीवच्छिन्नप्र
तियोगितात्वेनप्रतियोगितासंसर्गकवोधजनकत्वव्युत्पत्तेःइयास्तुविशेषःयत्रघटोनास्तीत्यादिशादेसा

सर्गिकप्रतियोगित्वावगाहिताप्रसिद्धे न घटत्वाद्यवधिन्नप्रतियोगित्वेनैव निरूपितापातः शंखोनास्तोत्यादौ तृती
तशंखत्वावधिन्नप्रतियोगित्वेनाप्रसिद्धे नैवेत्यादिकं वज्रतरुहृत्नीये साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्वि
न्नवन्नित्वार्थकत्वे साध्यवैयर्थ्ये यधिकरणेत्यादि द्वितीयलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्यसमामाना
धिकरणं यस्योत्तितत्वाभिनिपूर्वगत्ययः वह्निमात्रस्यैव व्यधिकरणत्वं तत्र भूमासमानाधिकरणत्वाद्दिह्निमात्रभूमादित्या
दावव्याप्तिरतो व्याचष्टे यदधिकरणोत्तियदधिकरणमनधिकरणं यस्योत्तित्वस्य व्यधिकरणं साध्या नधिकरणं तत्त्वमित्य
र्थः तत्र ह्येवमाधिकरणं न तु वह्निमात्रस्यानधिकरणप्रतो नान्यापि रतिभावः ननु यद्यदिसरूपं यद्यत्तप्यधिकरणं साध्य
तत्र भूमाद्यनधिकरणं साध्यते व्यक्तित्वानधिकरणत्वं वद्वादेरप्यतो भूमवान्न वद्देरित्यादावोतिव्याप्तिः यद्यद्यत्तप्यचि
करणं साध्या नधिकरणं तत्र व्यक्तित्वानधिकरणत्वे तौ महागौरवमते ग्राहसाध्यनिष्ठेति साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं
सदेतोरप्यस्तोत्यतः सामानाधिकरण्यभाव उक्तः न च साध्यनिष्ठास्य सामानाधिकरण्यभावस्य प्रतियोगित्वं सामाना
धिकरण्यमेव न तु वद्वादावित्यसदेतावतिव्याप्तिः साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवन्नितानिरूपकाचिकरणवन्नित्वस्य वि
वक्षितत्वात्तवस्तुतः सामानाधिकरण्येन संवेधेनाभावस्सामानाधिकरण्यभाव इति तु परमार्थः न चैवं द्वयं पृथि
वीत्यादावव्याप्तिस्सामानाधिकरण्यभावस्य व्याप्यवन्नित्वेन साध्यसत्त्वादेतदस्वरसेनैव कल्यांतरं वक्ष्यति न

जागदेश

नैवमपिबहिर्मान्धूमादित्यादौविषमव्याप्तिरितिष्टस्यपर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्यप्रतियोगिभूतयदाधेय
त्वंतन्निरूपकेपर्वतादौधूमादेवेतमानत्वात्साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वेत्तौ
महागोवरवमतआहसाध्यनिष्ठाधेयत्वितिअत्राधेयत्वंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनग्राह्यतेनरूपवान्महाकालत्वा
दित्यादौसंबंधेनसामान्येनरूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेगगनादौहेतोरवृत्तित्वेपिनाव्याप्तिरितिहोसाध्यवद्विन्नव
त्तौननुसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यंहेतुताघटकसंबंधेनवाच्यंअन्यथावहिर्निष्ठाधे
यत्वानिरूपकेस्वावयवेसमवायादिनाधूमादेस्सत्त्वादव्याख्यायतेतथाचसत्तावान्द्रव्यत्वात्प्रधूमादेत्यादौअ
व्याप्तिःसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेजात्यादौसमवायेनसंयोगेनवावृत्ताप्रसिद्धेःकिंचद्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्या
दावव्याप्तिःद्रव्यत्वेनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेगुणादिवृत्तित्वस्यविशिष्टसत्तायांसत्त्वादत आह साध्यनिष्ठेतिधूमनि
ष्ठाधेयत्वानिरूपकेजलादौवह्नाद्यधिकरणात्त्वाभावस्यसत्त्वाद्यभिचारितयतिव्याप्तिरतोव्यापकीतिव्यापक
त्वंतुप्रतियोगिवैयधिकरणघटितमेवग्राह्यतेवसंयोगेनवह्नाधिकरणात्त्वस्याव्याप्यवृत्तितयातदभावस्यतसा
यःपिंडादौवृत्तित्वेपिनातिव्याप्तिरितिहोसाध्यवद्विन्नवत्तौननुसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका
धिकरणत्वसामान्यभावत्वेव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतःसामान्यपदं तथाचहेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नय

द्वर्माधिष्ठातृधिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाचेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्धर्मवत्त्वमर्थः तेन वक्ष्या
नधिकरणत्वाभावस्यापि जलादौ कालिकसंबन्धेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः न वा वक्ष्याधिकरणत्वा
भावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमानाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः न हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धर्माधिष्ठातृभा
वत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्येव सम्यक्के अधिकरणत्वाभावपर्यन्तानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं न्यायमक
संबन्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसंगात्तादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः अस्माकं तु तादृशसंबन्धेन यद्धेतुसंबन्धित्व
तस्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणासंभवात् किंच अधिकरणत्वाप्रवेशे वक्ष्यादेस्साध्यत्वे संयोगादिसंबन्धे
नापिरूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वह्निनिष्ठाचेयत्वानिरूपकाधिकरण
त्वव्यापकत्वादिति भावः साध्यवद्भिन्नमेति अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्याधिकरणताकत्वे निष्ठो ग्रा
ह्यत्वेन सत्तावान् द्वयत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दांतरेणाभिधानमन्वाहः स चात्र संभवी साध्य
यदधिकरणानधिकरणान्तत्वा न चित्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य चागुक्तस्य साध्या नधिकरणान्त
धिकरणत्वशब्देन अवोधनात् आह चरमेति तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्व्यर्थं न संभवतीत्यत उक्तं
अनतिरिक्तप्रयोजनमेति तथा च प्रवृत्तलक्षणावाक्यस्य साध्ययदनधिकरणानधिकरणान्तत्वाभाव एव तास्य

तु प्रागभिप्रेतार्थस्य शब्दांतरेणाभिधानमनुवादः स चात्र स भवत्येवेति भावः साध्यमित्यादि साध्यान् अधिकारोत्पादोक्तं
 व्यत्यासेन चरमाधिकरणत्वात् न सहो न्ययादेवानुवादादेतत्त्वो भइत्याशयः। केवलान्वयिनाति। अत्र व्याप्तिरिति परेणान्वयः
 अत्र व्याप्त्यो हेतुमाह साध्यनिष्ठेति। तेनो व्यक्तिकेति। मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्येतेन शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्ति
 साध्यत्वात् व्याप्तिरहेति न क्षतिः न्यूनतापरिहरति। विष्टे सत्तावान् जातेरित्यादौ वित्यर्थः विशिष्टधर्मो वधिन्न अधिकारत्वेत्येतत्
 दवधित्वा चेयत्वं स्यान्नोतिरिक्तत्वादिमिभावः। यत्किंचिदिति। साध्यवत्तत्त्वत्वावधिन्नमैददर्थं नानाधिकरणसाध्यत्वात्
 यत्र साध्यता वच्छेदकावधिन्न अधिकरणं नानातत्रत्यर्थः तेन कस्याश्चिदपि वहि व्यक्तेर्नानाधिकरणव्यतिरिक्तविरहेपि न वहि साध्य
 कधूमायसंप्रहः सर्वत्रैति केवलान्वयिनातिरेकेणैव चिन्तेन सार्वभौमतामुद्घाटयति केचित्ति। हेत्वधिकरणा इति। सप्तम्यर्थो
 अत्र वच्छेदकत्वेन साध्यवद्विजित्वाभावो न्विते। तेनैवेति। हेतुता वच्छेदकसंवेधेनैवेत्यर्थः तस्य च साध्यवद्विजित्वेन सहान्वयः
 साध्यवत्त्वमिति येन संवेधेन येन रूपेण साध्यता तत्संवेधेन तद्व्यावधिन्नवत्वं वोच्यते न समवाये वहेः साध्यत्वे धूमे विशि
 ष्टसत्त्वसाध्यके सत्तादौ च नातिव्याप्तिः तदधिकरणमिन्नत्वमिति तदत्यंताभाववत्त्वोक्तो द्वयं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिगुणा
 वच्छेद्यस्य द्वयव्यतिज्वाभावस्यैव द्रव्यावच्छेदेन सत्तायामभावसत्त्वादतो मिन्नत्वपर्यंतानुसरणो भेदस्तु नानाव्याप्यवत्तिस्तद
 व्याप्यवत्तिवत्तुतादृशाभाववती यावति सत्तावहिन्नकूटवत्त्वेव क्तव्यमिति भावः। हेतुता वच्छेदकसंवेधेन हेत्वधिकरणा इत्य

स्य फलमाह स्वावयवे संयोगेनेति व अत्र तावपि न क्षतिरित्यन्त यः न चाचता दश संवेधेन हेत्वधिकरणात्वा प्रवेशे स्वावयवात्
छेदेन धूमस्य वह्निमसं युक्तत्वा भाववत्त्वात् वह्निमा धूमादित्यादावव्याप्तिरस्य तत्र पुनरसंभवो वाच्यः हेत्वादित्यादावैव लक्ष
णासंभवादिति भावः अत्रोच्यते तत्कालावाच्ये चरेष्टृष्वीत्वरूपवद्वेत्तित्वेनेत्यादि प्रतीत्या चरेष्टृष्वीत्वादीनां व्याप्यैव
द्वेत्तित्वाभावात्पुनरपि हेत्वधिकरणानिष्ठमवच्छेदकत्वेनिरवच्छिन्नं ग्राह्यं तेन रूपवान्ष्टृष्वीत्वादित्यादीनां व्याप्तिः तत्र च
रनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालो वच्छेदावेति ध्यायते नैवेत्यस्य फलमाह वह्निमिति च समवायेनेति हेतुतावच्छेदकसंवेधेन
साध्यवद्वेत्तित्वानुक्तौ संवेधसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वेत्तित्वभावसामान्याभावेन प्रवेशः साधनाधिकर
णावच्छेद्यता दशाभावस्याप्रसिद्धेः किंतु यत्किंचि संवेधेन तद्वेत्तित्वस्याभावः प्रवेशनीयः तेषां हेत्वधिकरणपर्वतावच्छेदेन
धूमादौ वह्निमसंभवेतत्वाद्यभावसत्त्वादसंभवात् तस्यात्र यदि तेनैव संवेधेन साध्यवद्वेत्तित्वप्रवेशो न स्यादिति भावः ननु
हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वेत्तित्वविशिष्टस्य साध्यवद्वेत्तित्वभावस्याधिकरणाप्रसिध्या लक्षणाभिदमसंभवेन द्वधिकरणस्यैव
तद्विनिष्ठदमो वच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वह्निमस्यैव संयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वताद्यतवच्छेद्यत्वादत आह तादृशा
भावश्चेति हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वेत्तित्वभावश्चेत्यर्थः संवेधोत्तरेण हेतुतावच्छेदकसंवेधान्न संवेधेन तथा च हेतुमस
र्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वह्निमसंयुक्तत्वाभावस्याधिकरणात्वेप्येतररूपादौ वैव प्रसिद्धिमिति भावः यद्यपि रूपादौ वह्निम

जागदेसा

संयुक्तत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तत्र पर्यवर्तनादिकं अभावभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकस्वीकारादप्रसिद्धिभावस्योक्त
च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसंबन्धेन पर्यवर्तनिष्ठ घटादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्यवर्तनावच्छेदश्चलप्रसिद्धान्दोषइ
ति वाच्यं इदमभिप्रेतद्वयवानेति इसादित्यादौ एतदसाधिकरणावच्छेदेनैव तद्भूयस्संयुक्तसमवेतत्वाभावस्य प्रसिद्धेर्द्वौ
त्वात्तथापि पर्यवर्तनावच्छेदेन तदीयस्वरूपेन वह्निमत्संयुक्तकैलमित्यादिप्रतात्ना व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकस्वीकारादित्यमभिधाने
हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवृत्तित्वाभावाविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वेन ताग्रं यतात्पर्यं तथा च व्याप्यव
त्तेरवच्छेदकासत्वेऽपि साध्यवृत्तित्वाविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तद्विन्नत्वमादयेत्तलक्षणासंगतिः न च वस्तुग
त्यायस्साध्यवृत्तित्वाभावाविशिष्टपदधिकरणत्वे हेतुमतस्तदन्यत्वे तौ वह्निमाधूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवावच्छे
देन वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्य अधिकरणात्तायाः साधनवत्पर्यवर्तनादौ सत्वात्साध्यवृत्तित्वाभावाविशिष्टय
द्यत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वे हेतुमतः तदन्यत्वे तौ तु वह्निमाधूमादिदवाच्ये हेतुत्वादित्यादौ सर्वत्रैवासंभवः
साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्भूयादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नाधिकरणात्ताया इव तदवधि
न्नाधिकरणात्वाप्रसिद्धेः कैवल्यान्वयस्यातिप्रसंगे सत्येव विशिष्टधर्मस्याधिकरणात्तानिरूपकतावच्छेदक
त्वकल्पनादिति वाच्यं सावै भौमानामते प्रतियोगिताया इव अधिकरणात्ताया अपि गुरुधर्मावच्छेद्यत्वे पश्यात्

अन्यथा समवेतत्वावदिकमपेक्ष्य सत्तावत्समवेतत्वस्य गुरुतया साध्यवद्विज्ञितत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावाप्रसिध्या सत्तावान्द्रव्यत्वादवव्याप्तिप्रसंगात् ननु सामानाधिकरण्यात् नतदभाववत्त्वमतेन्द्रव्यस
त्वादित्यादेव्याभिचारिरप्यतिसंग इत्यत आह न्वाव्याभिचारास्त्विति तादृशातिहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन ह तु
मतात्पर्यं तादृशभाववत्त्वसाध्यवद्विज्ञितत्वाभावत्वे अत्रानुभवप्रमारायति सत्तायामित्यादि एवं सत्तायाम
पि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः विशिष्टसत्त्व इति विशिष्टसत्त्वशब्दोऽप्यहेतावित्यर्थः यथा
अतएव गुरा कमीन्यत्वा विशिष्टसत्ताव्यक्तौ वव्याख्याशंकायाः उत्तरग्रन्थेनातिरासादसंगत्यापत्तेः अतिरि
क्तविशेषणविशेष्याभ्यामिन्न इत्यर्थः तथा च गुरादि कहेत्वधिकरणं अतो नाव्याप्तिः उभयत्वमपि
एकविशिष्टापरत्वमेव तच्चातिरिक्तमेव नातः स्पर्शवान्मूर्तत्वमूर्तत्वोभयस्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः
यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तौ वपि विशिष्टसत्त्वादहेतौ नाव्याप्तिर्न च
धूमाधिकरणमहानसावच्छेदेन पवेतायादिधूमेव हि मत्संयुक्तत्वाभावेऽप्यचालितान्यायेन सत्त्वादव्या
प्तिः महानसादावपि कालिकादिसंबन्धेन पवेताय्यधूमाधिकरणात्वात्साध्यवद्विज्ञितत्वाभाववता याम

वच्छेदकत्वादिति वाच्यं स्वावच्छिन्नाधिकरणवच्छेदसाध्यवद्विज्ञाभावतद्वन्निर्धर्मवत्त्वमित्यलितार्थस्य
 तत्तद्भूमत्वधर्ममादायेव धूमोदोत्पत्तिसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वेऽपि सत्यभावात्तत्रापोपविशिष्ट
 स्यात्तिरिक्तत्वात्तत्तत्प्राप्त्यापेक्षारण्यसंभवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रवेशे गौरवमसंभवोवाविशिष्ट
 निरूपिताधिकरणात्वाप्रसिद्धेः। एवं धूमत्वादेव्यव्यतानवच्छेदकत्वात्तद्व्येरा कथाया हेतोरूपस्यासन्न
 स्यादित्याशयः। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुरो विशिष्टसत्तावानिति प्रतिभ्यभाव एवमान
 गुरोस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणात्वे विरहादेवतादृशप्रतीत्यसंभवात्तत्र च विशिष्टसत्तानिरूपिताधि
 करणत्वे यद्यतिरिक्ततदा विशिष्टहेतुत्वातिरिक्तमस्तु विशिष्टाधिकरणात्तायाः लक्षणाधिकरणास्य स्व
 रूपत्वाभ्युपगमात् किंच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे इव विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामिति पिद्रव्य
 सत्त्ववदिति प्रत्यप्रसंगः॥ सत्ताभाववृद्धिप्रतिसत्तानि श्रयस्यैव विरोधितया तदसत्त्वात् स्वाते अ
 राविरोधित्वेतरकल्पने गौरवात् एव विशेषणविशेष्यभयग्राहकसामग्राविगमेपि विशिष्टा
 हप्रसंगः। तदुभयग्राहकसामग्राविगमेपि विशिष्टहेतुत्वकल्पने गौरवात् तदस्युभयैवेत्यत आह। अनति

क्तत्वेति गुरुवस्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति ग्रंथस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः तथा च हे
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्प्रतिनिवेशितमतो नाव्याप्तिरित्याशयः ननु विशिष्टा
धिकरणत्वे यदि नातिरिक्तं विशिष्टसत्तावानिति प्रतिज्ञेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणादवगाहितयेवोपपत्तेः अन्य
या विशेषणाभावनिर्णयदशायामपि विशिष्टसत्ताप्रताप्यपत्तेः विशिष्टसत्तावुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रति
बंधकतायाः स्वातंत्र्येणाग्निकल्पनादित्युच्यते तदाप्याह अनतिरिक्तत्वेति प्राहुः विशेषणानि शेषांगगुणकर्मा वि
न्यत्वे विशेष्यसत्तातयोः सामानाधिकरण्यात्मकसंबंधस्येत्यर्थः साक्षात्संबंधेन तस्य व्यभिचारित्वादाह परंपरये
ति अवच्छेदकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः सत्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रताप्या अवच्छे
दकतासंबंधेन तदभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ननु
वैज्ञेयत्वादिधिकरणघटाघवच्छेदेन वाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभावस्य घटिभ्यस्वरूपादौ सत्ता तादृशाभावाधिक
रणाभिन्नत्वमस्यैव वैज्ञेयत्वादिहेतारित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतमित्यत आह केवलेति

दिताप्यतितत्र साध्यवद्भिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः यच्च पीदे वाच्यप्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयि
 हेतौ प्रथमलक्षमणोऽप्यासि संभवेति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्येन केवलविरहेणोऽप्रसिद्धेः न च
 घटावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभतया सति घटत्वघटेन वाच्यमिति त्वपि प्रज्ञात्या
 पत्तिः तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भित्वाभावोऽत्र लक्षणाघटक इत्यभि
 प्रायेणादिताप्याभिधानात् स्वपदस्य तत्र साध्यधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन यदा ~~तत्र~~ तत्र कहेत्वधिकर
 णभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वाभावस्य यदावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धि
 वस्तुतस्तु केवलान्वयि ~~यत्वेन केवलान्वयि~~ यित्वमत्र वत्तिम
 दत्तताभावाप्रतियोगिमात्रं न त्ववच्छेदकगर्भतया च तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केवलान्वयि पी ~~यत्वेन~~
 तिदिताप्यलक्षणाव केवलान्वयिन्यव्यासि संभवाद्यथाश्रुतमेव सम्पत्तिरित्येयं न व्यास्तु केव
 लान्वयिनिवाच्यास्येति केवलान्वयिसामान्येऽव्यासिरभिधानेदिताप्यलक्षणाभिप्रायेणोत्तरार्थः

येन
श्र

प्रथमलक्षणेयकिं चिकेवलान्वयिनितादात्तेनप्रमे।यादिहेतावव्याप्तावपिनक्षतिरित्याहुः॥सतायोगुणेनद्र
व्यवसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिःसत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्याभावावच्छेदकाभावांगुणेवगाहेत
इत्यत्रसामानाकारप्रतीतिरुच्यते।द्रव्यत्वेगुणइत्यादि।तत्तत्प्रतीतेर्गुणावच्छेदेनद्रव्यत्वेपृथिवीत्वसामानाधि
करण्याभावोविषयः।गुणस्यद्रव्यत्वानधिकरण्यतयातानिष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वसंभवात्॥
किंतुद्रव्यत्वनिष्ठयस्यपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यतदवच्छेदकत्वाभावावच्छेदकत्वसंभवात्॥
वः॥अवच्छेदकत्वाभावमिति।प्रायसिकप्रत्ययाभिप्रायेणद।सतायोगुणेनद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमि
त्यादिशब्दबोधस्थलेअवच्छेदकत्वोपस्थापकपदोतरविरहात्तदभावस्यगुणोदोबोधयितुमशक्यत्वात्
किंतुसत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यनगुणावच्छेद्यमित्याकारणवत्तत्रबोधःगुणादावित्यत्रसामान्य
स्यगुणावच्छेद्यत्वस्यनमर्थनव्यादितिध्येयं॥नन्वेवंतादृशप्रतीतेःसामानाधिकरण्योभावविषयक
त्वमनुभवसिद्धिः।विहोसामानाधिकरण्यस्यव्याप्यवृत्तित्वेनतेदवच्छेदकत्वस्यासिद्ध्यातादृशावच्छेद
कत्वाभावविषयकप्रतीतेर्मत्वापत्तिरित्याहुतआह।परंपरासंबंधेनेति।निरूपकताख्यस्वरूपसंब
धेनेत्यर्थः।नत्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः।सतायाद्रव्येनद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यपिप्र

तीतिप्रसंगात्। सामानाधिकरण्यास्य व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदतासंबन्धेन तस्यासत्वात्। नत्विति। तथा च
 द्रव्यसत्तादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। ननु कुर्यात्तस्थले बाधकसत्वात् अवच्छेदकेत्वाभावोऽस्तु प्रतीतेर्वि
 षयः प्रकृते तु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वेन किंचिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमोहः॥ सत्ता
 नेति। तथा ये सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्विन्नबन्धीस्तत्र न स्यादिति
 भावः। ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो तद्देहे दोष्यः व्याप्यवृत्तिरेव वाच्यः। तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्ना
 वच्छेदकावच्छेदेन सत्तायां तयोर्निर्वेसात् कृतो विरोध इत्यत आह। द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति। नन्वे
 वं वक्ष्ये मूले संयोगीनेति प्रतीत्या वृक्षादौ संयोगाभावोऽपि नासिध्येत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयो
 गावच्छेदकेत्वाभावस्य मूले अवगाहनसंभवादत आह बाधकाभावादिति। संयोगाभा
 वो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्रासत्वादिति भावः। ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न
 सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा॥ द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणावच्छेदे ---

न सत्तावन्निरव्यपि प्रतात्पा एकविशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषांतरमाह अतो द्विधेति मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्य
र्थः तत्र अतो द्विधा सद्धेतौ ननु प्रत्यक्षा संभवे यणुत्वं मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्न मनस्त्वाभाववद्धित्वा त्व
त्ववत् इत्यनुमानादेव तत्र साध्यसामानाधिकरण्याभावस्येत्येतीत्यत आह न चेति तद्वद्धेति साध्यवद्विन्नत्वसे
त्यर्थः तथा चोक्तानुमाने तद्वद्धेति भिन्नत्वमुपाधिः तस्य च साध्यव्यापकत्वे घटत्वा दोसाधना व्यापकत्वे द्रव्यत्वादौ प्रा
प्तमेदस्या व्याप्यवन्नित्वे तु हे साध्यवद्धेति तद्वद्धेति त्वावच्छिन्नभेदकूटवत् उपाधिवो ध्याननुक्तौ साध्यतिसंधान
तादृशायां उक्तानुमानादेव साध्यवद्धित्वाभावसिद्धिरत्र भविष्यति अन्यथा व्यास्यतरस्यापि तत्रातिप्रसंगादित्य
त आह किंचेति इदमित्यादितथा च कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालिकसंबन्धेन हेतावव्यासिः तेन संबन्धेन
हेतुमति महाकाले तेन संबन्धेन कालवन्नित्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वान्न च कालवच्छेदेन गगनादावेव साध्यवद्धेति
त्वाभावस्य प्रसिद्धिः कालस्य गगनाद्यनधिकरण्यात्वेन तन्निष्ठवन्नित्वाभावस्य कालावच्छेदो यत्वा संभवात् क
ालिकसंबन्धेन गगनादेव नित्यमस्वीकाराच्च यद्यपि गोत्वाधिकरण्यात् तत् क्षणावच्छेदेन कालवन्नित्वाभा

वस्यत तत्क्षणासमानाधिकालीनतत्क्षणागोचरज्ञानेप्रसिद्धितत्क्षणास्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञाना-
 धिकरणात्तया तन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्ताया मवच्छेदकत्वसंभवात्तथापिमहाकाल एव कालिकसंबन्धेनाधि-
 करणत्रयाधीनांतु तद्वृत्तितया मवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचा सिद्धांतमनुरूपं महाकालनिरूपितविशेषण-
 तया वाहेतावव्याप्तिः दृष्टव्या इदमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणतायां यो विशेषस्तेन हेतुताया-
 मिति व्याख्यातादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः सामान्यतएव विभिन्ने कालानयो नाराधाराधेयभाव इति मते नान-
 यपत्तिर्गोचोपि क्षणानां स्वासमानकालान्तानस्य विषयतया व्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवद्वृत्ति-
 त्वाभावप्रसङ्गसंभवादिति चेत्तत्र हेतुतावच्छेदसंबन्धेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्ति-
 त्वाभावस्य विवक्षायां न कोपि दोष इति साधनीभूतगोत्वाधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसं-
 बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य घटादेव प्रसिद्धत्वात्साध्यसामानाधिकरण्यत्वमक्षमावच्छिन्नाधिकरणवच्छेदेन हे-
 तुवृत्तिकाल्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्वं विवक्षितं इत्येव च कथं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयव्यतीर्णमे

देपिनव्यासेर्मेद इत्यस्मद्रुचरणाः केचित्सुनिष्ठं यत्साध्यवद्विज्ञेत्वे त्वधिकरणावच्छेदकत्वं दभावाधिकरणा
भिन्नत्वमर्थः तादृशाभावाधिकरणात्वं सदैतुस्थले स्वभिन्नव्यक्तौ वैवप्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः साध्यवद्विज्ञे
त्वाभावाधिकरणात्वं सामान्येयनिष्ठत्वं यदधिकरणावच्छेदकत्वं भवाभावस्तत्त्वापिः पर्वतीयरूपादिनिष्ठं
यत्पर्वताद्यवच्छेदकं वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणात्वं ~~नतद्वृत्तिनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं तच्च नतद्वृत्ति~~
धिकरणावच्छेदकं अधिकरणाभेदेनाधिकरणात्वं भेदादन्यथा पर्वते तदव्यरूपेन वह्निमत्संयुक्तत्वमिति च
त्यवते धूमेन वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादि प्रतीत्यादि पक्षेः अतो वह्निमान्धूमादित्यदो नाव्याप्तिः व्याप्यवत्तेरवच्छे
दकास्वीकारे तु तादृशाधिकरणात्वं सामान्येयदधिकरणावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वमेमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुनरु
दक्षरत्वा उपोक्षिते वाच्यत्वादिसाध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तिश्च वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः ~~नत~~ न सत्ता
यां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मण इव कर्मसत्तयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भा
सते ~~अन्यथा~~ उदात्तौ सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यपि प्रतीत्या पक्षेः एतत्कालस्य कर्मो नतिरेका
त्त एवंच यदेतुव्यक्त्यधिकरणमित्यहेतुतावच्छेदकसंबंधे साध्यवद्विज्ञेत्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमर्थः

कालो गोमान गोत्वादित्यादौ कालवन्निताभावावच्छेदत्वकत्वस्य द्रव्यत्वादिनिष्ठात्मसमवेतत्वादेः प्रसिद्ध
 स्य गोत्वाधिकरणाच्च कालिकसंबन्धेन विरहान्तात्वा सिरित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः । नन्वीश्वरेच्छारु
 पस्य वाच्यत्वे स्य गुरात्वादिसमवायित्वात्समवायित्वेन तदधिकरणाधर्म इत्यत आह वाच्यत्वमिति अस्मा
 द्वादादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थांतरं वा वाच्यत्वेन नुतादृशेच्छासात्रं अतिप्रसक्तत्वा
 तत्त्वेन कस्यापि समवायीति भावः समवायित्वेति मूलस्य समवायिकारणतयेत्यर्थ इत्याहुः नन्विदं वाच्य
 त्वेत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावस्य साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादि केवला
 न्वयिनिष्प्रसिद्धेरनुद्धारं मूलस्य न्यूनत्वमत आह प्रमेय इति भावत्वेनेति अभावानामभावः सर्वत्र सुलभ
 इत्यन्वयः ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैव अभावत्वेन भावो नास्तीति प्रतीतिः भावस्यैव प्र
 तीत्योगित्वमवगाहते न चैतावता प्रमेयमात्रप्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धिरत आह वहित्वेनेति वहित्वेन निर्व
 ह्यो सर्वेषामभावः सुलभ इति योजनाननुजले वहित्वेन प्रमेयनास्तीति प्रतीतिः वहिमात्रप्रतियोगिकाभाव
 मवगाहते ननु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकं वहि मतितादृशप्रतीत्यनुत्पत्त्या वहिप्रतियोगिकाभावावगा

हित्वा वश्यकत्वादत आह अवतितीति तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतात्त्येव प्रमेयसामान्यप्रतियोगिका
भावसिद्धिः नेहितत्रापि गगनमात्रप्रतियोगिकत्वं भासत इति शक्यते वक्तुं विनिगमकाभावेन प्रमेयमात्रप्रति
योगिता वगाहने वाधकाभावात् कालिकसंबंधेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः संभवता सु
क्तं अवतिमात्रवत्तीति तथा च यादृशसंबंधेन गगनत्वादिवर्तिमदवत्तित्वा दृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
वच्छेदकता को गगनत्वादित्वा प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः ननु कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यके तेनैव
संबंधेन साध्याभावस्य प्रसिद्धिः कार्यसाच कालिकसंबंधेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतात्त्या न संभ
वति तत्संबंधेन गगनादेः वत्तित्वमते तादृशप्रतीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वा वगाहित्वे ध्रौव्ये तत्तत्पक्षे पक्षौ प्रमे
यांतरप्रतियोगित्वे मानाभावादत आह विरुद्धेति तथा च घटत्वपरत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतात्त्या निखिलप्र
मेयप्रतियोगिकस्तत्राप्यभावः सुलभ इति भावः इदमुपलक्ष्य संयोगादिसंबंधेन घटत्वादिकमपि प्रमेयाव
तीति तत्संबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कप्रमेयसामान्याभावोऽपि बोध्यः अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्ता

मूलप्रतियोग्यवृत्तिरिति दोषांतरं किं नित्युपात्तं अतस्तदवतारार्थः शं कते न **नित्य** पारिभाषिकमेवेत्येव का
 रणव्यभिचारभावोऽव्यभिचार इति योगार्थो व्यवच्छिद्यते अव्यभिचारित्वमिति **अ**पेक्षा च मित्यादि **अ**
 ध्यामिमे तमिति शेष तथा च न **न** वं घट एवेत्यादि मूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्श
 नत्वात् नागतिरिति ध्येयं यदि त्यादि अत्र यत्समानाधिकरण इत्यस्यानुक्तौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति
 योगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदतं नित्यव्यापकता घटकसमवायसंबंधेन प्रतियोगिपधिकरणोकेना
 पिसंबंधेनावृत्तित्वादयमात्मात्मानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्पष्टं ॥ २॥ भविष्यतीति वात्सल्यभावो
 पिसमानकालीनत्वादिसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः तथा विधिसंबंधानां वृत्त्यनियामकत्वात्
 चिदपि तेन संबंधेन वृत्तिमत्ता प्रतातेः इत्यंच हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेत्वधिकरणचेयत्वेनासंबंधेना
 त्मत्वाच्चभावस्यापि हेत्वधिकरणसंबंधित्वान्नोक्तदोषतादवस्थेन **न** च हेतुसमानाधिकरण इत्यपहा
 यसाध्यसमानाधिकरणमावेतस्तदृशाभावाः स्वविशिष्टयद्मीवच्छिन्नहेत्वधिकरणवच्छेदेन

प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मत्वमित्येव कुतो लक्षणं न कतमिति वाच्यं द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकावेसा
ध्य — समानाधिकरणास्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिध्यात्तत्राव्याप्तिप्रसंगात्तयत्तु
यत्समानाधिकरणावेतत्तादृशाभावाः साध्यसमाधिकरणात्तत्त्वमित्येव लक्षणं मस्तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकर
णस्य प्रवेशे बीजाभाव इति तत्तु च्युतथा नित्यसमानाधिकरणायावेतौ ग्रभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमि
त्यस्येव सम्यक् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यावर्तकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः तन्मात्रे
कौविजापिव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावे लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवन्ति त्रैत्यादेरवतारकत्वानुपपत्तेः य
द्यपि यत्समानाधिकरणाः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावेतौ ग्रभावाः देशिकविशेषरा
जयोभयवन्ति यो तत्त्वमित्येवास्तु लक्षणं स्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तर्भावे गोवरवात् हेतुस
मानाधिकरणस्य तत्तदयोगालोकान्यत्वाभावस्यैवादेशिकविशेषराजयोभयवन्तित्वाभावाद्भूमवा
न्वेहेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति तन्मेदं हेतुसमानाधिकरणास्य बहिःसंयोगाद्यात्मकस्याभावस्य
देशिकविशेषराजयोभयवन्तित्वविरहेण बहिःसंयोगाद्यात्मकस्याभावस्य प्रसंगात्तत्र न च भावमिच्छेत्

శ్రీ లక్ష్మీ నామము

रूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य च स्वविशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि सामानाधिक
रण्यादतिव्यभिक्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया च द्रव्यत्वाद्यभावस्यैव निरुक्त्या वदभावात्तर्गतस्यातथात्वात्तात्ति
प्रसंगः साध्यत्वत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रवेश्यतेन वस्तुमात्रस्यैव विषयतासंबंधेन रानवत्तादृक्त्वादि
जावा च्यत्वाद्यभावस्यैव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकलेपिसमवायेन रानस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतोर्नाति
व्याप्तिः समवायसंबंधावच्छिन्नरानवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वाद्यभावस्यैव प्रतियोग्यस
मानाधिकरणात्वात् अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणात्वेन विशेषणोपपत्तेन साध्यवन्मात्र एव सम
वायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावस्य सत्वेऽपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक
प्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः इत्यत्र तत्संबंधेन स्वावच्छिन्तानधिकरणा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको
प्योयः तदन्यत्वे सति तत्संबंधावच्छिन्न उपधेयतावच्छेदकत्वरूपे तत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेनिरुच्यतादृश
व्यापकतावच्छेदिका यदभावप्रतियोगितातादृशाभावाः प्रवेशनीयान् च तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतेत्यादिकं व्यर्थं

व्यक्ताद्यभावप्रतियोगिताया अपिसंयोगादिसंबंधेन वक्ष्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या यावदंतर्गतस्य द्व्यव्यक्ताद्यभावस्य
 साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगसंबंधे न प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या सहेतुमात्रेण वा संभवस्य कारण
 र्थतदुपादानात्संयोगसंबंधावच्छिन्नत्वाधेयत्वे स्य द्व्यव्यक्तादासत्वेन द्व्यव्यक्तादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशा धेय
 तानवच्छेदकत्वात्तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणात्वं चेत्तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणा सामान्यभेदः तेन वक्ष्यादिनि
 ष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्न अधिकरणागगनोभयभेदस्य घटत्वादिनावक्ष्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वा वच्छिन्नाधिकरणा
 भेदस्य च वक्ष्यादिसाध्यवतिसत्वेपि न क्षतिः अत्राभावात्तत्स्वरूपकथनं वस्तुतः साध्यवन्तिष्ठस्याभावस्य तत्संब
 धावच्छिन्नप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाच्च त
 त्रच साध्यवन्तिष्ठत्वमभावस्य स्वरूपसंबंधेनैव ग्राह्यतेन स्पंदः कालत्वादित्यादौ स्पंदत्वाद्यभावस्यापि कालिक
 संबंधेन साध्यवतित्वा यावदंतर्गतत्वाद्यद्व्यव्यक्ताद्यभावस्य च तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरणात्वेपि नाति
 नातिव्याप्तिः इत्थंच जातिसामान्याभावादेरपि वक्ष्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादि स्वरूपस्य हेतुसमाना

धिकरणभावस्य जाति सामान्याभावाच्चात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभवापत्तिरतो अभावा इत्युक्ताभावमिदं
इति चतुर्थः तथा च सामानाधिकरण्येन अनवच्छेदकत्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथापि प्रसंगे च इव्यतिरेक
व्यास्तसाध्यतावच्छेदकेत्यादिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनियामेति तत्प्रत्येकवृत्तिप्रतियोगिताका इत्यर्थः
नचैकमात्रवृत्तिसाध्यके सदेतावव्याप्तिः तत्र यावत्तस्यानुपादेयत्वाच्च वै क्यस्या किंचित्करत्वाद्यदासाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नसमानाधिकरणायावन्तौ धर्मः प्रत्येकं तत्समानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताका इत्यर्थ इत्याहः यत्तु साध्य
वदवत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थ इति तन्न केवलान्वयिसाध्यकसदेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्र
सिध्याव्याप्तिः गगनखरूपाभावस्य तादृशत्वेपि हेतुसमानाधिकरणत्वा संभवादिति अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रति
योगिताकेत्यत्र व्यापकताया अवच्छेदो ययेति वह्नौ हो कप्रत्ययः तेन प्रतियोगितया अनवच्छेदकस्य समासेको
पधत्ते अपि पुंवद्भावोऽस्ति तकोपधस्यैव पुंवद्भावो निषेधादित्यभि युक्ताः सर्वत्रेति सदेतावसदेतौ चेत्यर्थः
तथा च यावत्तानुक्तावतिव्याप्तिरेव स्यान्नाव्याप्तिरिति भावः सकलव्यभिचारिणी इत्यर्थ इत्यन्ते केचित्तु सर्व

त्रैलोक्यसकलहेतुधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थ इत्याह्युक्त्वा च त्वद्यभावस्येति घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्येति तथा त्वा
 त्प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वात् तथा च धूमवान्वहेरित्यादावेति व्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदमिति भावः अनुसाध्यता
 वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्तैव वाच्यत्वाद्यभावमादायोक्तस्यातिप्रसंगस्य व्युदाससंभवात्सा
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानोयावत्लोपादानं गौरवस्वस्तमनग्राह्य
 तत्वेति निरुक्ताभावे यावत्लोपादानादेवेत्यर्थः अन्यथा भूततत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिक
 ताकान्यत्वाद्धतत्वमूर्तलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वादेति व्याप्तिः स्यादेवेति भावः यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किंचिदभावो यदस्मीव चि
 न्नहेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात् तदस्मीव त्वमित्येवास्तुल्यशङ्कात् तयावदर्थनिरुक्ता धू
 मवान्वहेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभावस्येव तादृशस्य हेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्वात् तस्मिन्
 व्याप्तिव्युदासादित्याशङ्क्यते तत्त्वादि कमवतारयति ते तु च्छेत्तादृशशङ्कायां धूमवान्वहेरि

साध्यतावच्छेदक
संबंधेन

त्वादिसिद्धस्यलएववह्निधूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसंभवेभूतत्वार्तलोभयवा
नित्याद्यनुधावनस्यसंदर्भविरोधापत्तेः यदपिननुयादशाभावस्यप्रतियोगितायाः व्यापकंसाध्यतावच्छे
दकंतादृशःकश्चित्तभावोयद्वर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणातद्वर्मावत्वं
व्याप्तिरित्युक्तीच्चवाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवाद्यावद्भर्मलक्षणांगोरवग्रस्तमतुलं
ज्ञातएवेत्यादीतितदप्यसंगतंप्रतियोगिमात्रस्यैवप्रत्येकययवसितत्वेनवह्निधूमोभयत्वादेसाद्य
पकत्वासंभवात्तवह्निधूमोभयवोन्धूमादित्यादावव्याप्तिभयेनतादृशानिरुक्तैःशंकितुमशक्यत्वा
त्तन्ननुप्रतियोगिसामानाधिकरणमित्यत्रप्रतियोग्याधिकरणत्वंसाध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेद
कसंबंधेनानाद्यमित्यलंयावत्त्वनिवेशेनइत्यतःग्राह्यज्ञातएवेत्यादीत्यवदंतिनव्यास्तसाध्यताव
च्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताकोयत्किंचिदभावोयदधिकरणाव
च्छेदेनतादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैवसम्यक्तेयावत्वागर्भलक्षणांरंभो

गौरवग्रस्तः प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकविरुद्धघटत्वपटत्वोभयावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकं च प्रमेयाभावमादायैवलक्षणासंभवाद्गगनादेवेति मत्वलक्षणाधर्मत्वाभावात् सा
 मान्याभावाप्यान्वप्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबन्धेन प्रत्याश्रयं विमिश्रितमतीतगगनावच्छिन्नप्रमेयमा
 तस्याभावमादाय धूमवान्वहेरित्यादौ नातिप्रसंगः न चानवच्छिन्नांतवैयर्थ्यवद्भिधूमोभयत्वावच्छिन्ना
 भावमादाय धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तेर्वीरकत्वात्साध्यनिष्ठपरमपितदर्थमेव अन्यथा गगनाद्यवच्छि
 न्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्यापत्तेरत आह आतरेति ३ सं च भूत
 त्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छेद्यप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगिसामा
 नाधिकरण्येनातिव्याप्तिं संपादयतीत्याशयेन दित्वा वच्छिन्नाभावपर्यंतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
 अभिधानमपि साधु संगच्छते परंतु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिकः कश्चिदभावो यदधिकर
 णावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यास्तत्त्वमेवाव्यभिचारितत्वं कुतो नोक्तं भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छि

वि

न प्रतियोगितावच्छेदः तादृशो भयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव तादृशो भयाभावमादायाव्यतिव्यास्य संभवा
दिति भावनाप्यमिति प्राहुः केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावा
एव यावत्त्वविशेषणमुचितमत्र ग्राह्यं वेति निरुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः इति प्राहुः ननु भूतत्वमात्मभिन्न
त्वसति विशेषगुणवत्त्वं न व्यापकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरणघटितत्वकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य व्यापकता दृ
शो भयवति घटादव्युत्पत्तिसरणावच्छेदेन विशेषगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वादत उक्तं मनो न्यत्वेति साध्यस्यैवाभावा
मादाय नातिव्याप्तिः सुतारांतु वस्तुतयेति कै मुक्तिकन्यायेनोक्तं मनो न्यत्वे पात्यपि वदंति अतथात्वादिति सावि
शिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्वात् मनस्यैव व्यभिचारादित्यर्थः ननु यत्समानाधिक
रणयावतः ग्राभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्पत्ते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिकं व्य
र्थं न च साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वाद सं
भव इति वाच्यं तस्यापि पूर्वक्षणादतिव्यतिविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणात्वात् न च वैराग्या

व्यभिचारिरापातिव्याप्तिरिति वाच्यं अभावस्यैव समानाधिकरणाधर्मवच्छिन्नस्वकाय्ययत्प्रतियोगिताश्रयसामा-
 नानाधिकरण्ये तदन्यप्रतियोगितायाः एव व्याप्यवृत्तितानिरूपकतया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षरावृत्तित्वविशिष्टस्वा-
 भावनिष्ठप्रतियोगिताया अतथात्वेन धूमवान्वहेरित्यादावतिव्यास्ययोगादात आह साध्यनेत्यादिगोत्वादीत्या-
 दिपदेन गगनादिसंग्रहः तथा च तदनुक्तावसंभवस्यादिति भावः नन्वेवं यत्समानाधिकरणाः यावन्तत्साध्यप्रतियोगि-
 काभावाः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाः तत्त्वमित्येवोच्यतां तावन्तैव गोत्वाद्यभावमादायासंभव-
 स्य व्युदासादत आह तत्तदिति तथा चोक्तविवक्षायां द्वयत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकसङ्घेनौलक्षणासंभवे पिवहिताब्धौ
 माज्जातिमान् सत्वदित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्वत्त्वभावानां मात्मत्वाद्यभावानां च प्रतियोग्यसमानाधि-
 करणत्वादव्याप्तिरिति भावः न च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव समत्वे व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता कल-
 पर्यन्ते व्यर्थमिति वाच्यं तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापक-
 तया तदभावमादायासंभवापत्तेः न चैवानधिकरणासाध्यवन्तिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकं

अवृत्तिमयेति

तत्तज्ज्ञेय

निरुच्यतस्प्रतियोगिकाभावपदनिवेश्यतामिति वाच्यं तस्य लक्षणांतरत्वे प्युक्तलक्षणास्यादृष्टत्वादिति भावः यत्स
मानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिष्टं येन त्यादिना तदधिकरणमिति तत्संबंधात्पर्यः तेन तादात्म्येनाधिकरणा
प्रसिध्यावपि तत्संबंधेन सहेतौ नाव्याप्तिः अतथात्वेपि प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेऽप्यर्थः यद्यपि प्रतियोगि सामा
नाधिकरणं स्वविशिष्टं हेत्वधिकरणवच्छेदेन अग्रे विवक्षणा यंतथा चेहेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणानुक्तौ
कालिकसंबंधेन धूमाधिकरणो महाकाले वर्तमानस्य प्रलयान्तत्वाद्यभावस्यापि भावदंतर्गतत्वात् स्वविशिष्टं हेत्वधि
करणं प्रसिध्यावहिमां धूमादित्यादावव्याप्तिः संभवति तस्यापि स्वविशिष्टं हेत्वधिकरणत्वादेरुक्ताव
नुक्ता चोभयथापि अयमात्मा रातादित्यत्राव्याप्तिः वह्निमां धूमादित्यत्र तु स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव तथेत्याशयेन प्र
सिद्धोदाहरणं परित्यक्तं यत्तु महाकालस्यैव प्रलयान्तत्वाद्यभावविशिष्टं हेत्वधिकरणत्वं संभवात् स्वविशिष्टेत्याद्युक्ताव
पि वह्निमां धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः महाकालस्य हेतुता घटकसंयोगसंबंधेन धूमाधिकरणात्वाभावेऽपि हेतुसंबंधि
त्वानपायात्तादात्म्येन हेतोः संग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यो हेतुसंबंधात्कृत्तियात्तदभावानामेव निवेश्यत्वादि

तिमतेतनुच्छं संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभासे उलादौ वह्नि व्यभिचारितया यवतादि निरूपित संयोगेनैव तस्य हेतुत्वा
 तादृशसंयोगेन च धूमस्याधिकरणोपर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य वैशिष्ट्याप्रसि
 द्धेः आवश्यकत्वाद्भिन्नकालानयोर्विषयतान्यसंबंधसामान्येनैव आधाराद्यभावविरहादिति दिक् ननु पृथिवी
 त्ववान् महाकालकपालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेतु
 धिकरणमहाकालावच्छेदेन कालिकसंबंधेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादने ग्राह्य एवमिति दलान्तरेपि प्रति
 योगिसमानाधिकरणपरत्वेऽप्युक्त्यर्थः एकसंबंधेन व्यापकत्वमन्यसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणमित्येव सं
 बंधभेदनिबन्धनः प्रोक्ततिव्यातिव्याप्तिरूपो दोषः साध्यव्यापकताघटकसंबंधेन साध्यप्रतियोगिसमानाधिकर
 णघटकसंबंधस्यैक्यविवक्षया निरसनाय्युक्त्यर्थः यत्संबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्ति स्या
 भावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदन्यप्रतियोगिताकः साध्यवन्ति स्याभावीय्य यत्संबंधावच्छिन्न प्रतियोगि
 तासमानाधिकरणावच्छेदकान्यप्रतियोगिताको वा योऽग्राह्यः तस्य तादृशसंबंधेन

प्रतियोगिना यदधिकरणात्तद्वृत्तित्वं विवक्षितमि
ति फलितार्थः पृथिवीत्वाद्य भावप्रतियोगित्वं तु न कालिकसंबंधेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्या
व्यभिचारात् किंतु समवायेनैव तेन च संबंधेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगि
सामानाधिकरण्याभावान्तोक्तातिव्याप्तिरिति भावः यत्तु येन संबंधेन व्यापकत्वे तेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये
तावपि नित्यज्ञानं ईश्वरसविषयकत्वादित्यत्र गतिव्याप्तिः साधनसामानाधिकरण्येच्छाभिज्ज्ञत्वाद्यभावस्या
पिसाध्यव्यापकता घटकविषयिता संबंधेन यावद्धेतुधिकरणं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वात्तच्च येन येन स
ंबंधेन व्यापकत्वे तेन तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षरान्नोक्तदोषः तथा सति यावत्पदवैयर्थ्याप
त्तिः विशेषराता सामान्येनैव साध्यवन्निरूपितविशेषरातापि वाच्यत्वादेस्साध्यव्यापकतया घटत्वादिना वा
च्यत्वाद्यभावस्येव तादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छेदः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद्धूमवान्त्वहेरित्या
देन

त्यादि व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यसंभवादिति तज्ज्ञादं विषयितासंबंधेन व्यापकताया एव सर्वत्र असत्त्वादिष्वपि विषयितासंबंधेन
 स्वावच्छिन्नाधिकरणात्वा प्रध्या स्वावच्छिन्नानधिकरणा साध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तोनसंबंधेनासंभवा
 न्नच तेन संबंधेन स्वावच्छिन्नसंबंधित्वमेव व्यापकताया निवेशनीयं त्वदुक्तातिव्याप्तिभयेनैव तस्या निवेशना
 यत्त्वान्न च तत्संबंधावच्छिन्नायाः साध्यवन्ति शभावप्रतियोगितायास्सामानाधिकरण्यात् न न वच्छेदकधर्म
 वत्त्वलक्षणां व्यापकत्वं विषयितासंबंधेन सुलभं साध्यवता नित्यज्ञाने वस्तुमात्रस्यैव विषयितासंबंधेन संबंधित्वेपि
 नित्यज्ञानान्यत्वं विशिष्टघटादेर्विषयितासंबंधेनाभावस्य तत्र सत्त्वे वाधकाभावादिति वाच्यं विषयितायाः कृत्य नि
 यामकतया तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वा प्रसिद्धे यद्यपि मनस्त्ववान्परिमाणुत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः परमाणुत्वं
 सामानाधिकरण्यात् मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकता घटकदिक्त्वविशेषणतया सर्वत्रैपरमाणोदिकत्वं
 प्रतियोगिसामानाधिकरणात्वादिति तदपि तु च नित्यानामव्यावर्तकत्वा ज्ञान्यानामेव मूर्तानां दिगुपाधि

ताभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकस्थले लक्षणासमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलस्य दूषकत्वानुपपत्तिः न च
 साध्यवन्तिष्ठाभावाद्यप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन न वच्छेदकत्वरूपव्यापकतायां व्यधिकरणधर्माव
 छिन्नाभावमादायासंभवः । वारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थतायामेव तन्मूलग्रंथस्य तात्पर्यमिति वाच्यं
 सामान्यधर्मविशेष्यभावमादाय व्यापकत्वाप्रसिद्धे रणार्थमेव सामानाधिकरण्यपदस्य व्यापकतायाम
 वश्यं निवेशनाय्यत्वादिकं विभाव्यते । **तदा** संवधैक्यविवक्षया तत्रैव साध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्रतियोगि
 त्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकाभूतप्रतियोग्याधिकरणत्वे स्यैकसंवंधावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः । तथा च
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंवंधावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाया वंतौ अभवाः स्वप्रतियोगिता
 वच्छेदकसंवंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्यर्थलाभात् । यावदंतर्गतसमवायादिसंवंधेन नित्यरोनत्वमन
 त्वस्य दत्ताद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाभूतसमवायादिसंवंधेन यावदेतदधिकरणप्रतियोग्यसामानाधि

तया परमात्मादिक तविशेषात्तया कस्याप्यसत्त्वात्तेन संवधेन साध्यव्यापकत्वविरहादन्यथावस्तुमात्रस्यैव
कालोपाधित्वसंभवात्तदपि जन्यमात्रस्य न स्यादतएव प्रलयदशायां दिग्देशविभागेनास्तीत्यपि सिद्धांतसंगच्छते अन्य
था परमाणुना सत्त्वात्तदानीमपि दिग्व्यवहारकप्रसंगादिति दिक् यदि च स्पंदो महाकालत्वादित्यादाविति व्याप्तिः साधनसमा
मानाधिकरण्यास्य महाकालान्पत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापताघटककालिकसंवधेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणा
त्वान्न स्पंद इत्याकारकयत्किंचिद्दोषव्यक्तेर्विषयतासंवधेनैव स्पंदत्वव्यापकत्वाद्यावदंतर्गतस्य तदभावस्यैव सा
ध्यव्यापकताघटकविषयतासंवधेन हेत्वधिकरणमहाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वाभावान्नातिव्याप्तिः नहि तादृशव्य
क्तेः कालिकसंवधेनापि स्पंदत्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पंदेषु व्यभिचारादिति वाच्यं विषयतायाः सौजन्यसमानकालोत्पत्तया
तदुद्दिष्टव्यक्त्यभावदशायां नैव स्पंदत्ववति विषयतासंवधेन तदुद्दिष्टव्यक्त्यभावसत्त्वाद्विषयतासंवधेन स्पंद इत्याकारक
जन्यवृद्धे साध्यव्यापकत्वा संभवात्किंच व्यधिकरणाधर्मवच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेपि व्यधिकरणासंवधावच्छिन्नवाच्यत्वात्

करात्वा — नित्यतानेनित्यसविषकत्वान्मनस्त्वान्परमाणुत्वात्संदेहमहाकालत्वादित्यादौ न कुत्राप्यतिव्या
प्तिः न चैवं वाच्यं हेतुत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणाधर्मोवच्छिन्नवाच्यत्वाच्च भावस्यैव तत्र घटकतया स्य प्रति त
योगितावच्छेदकसंबंधसत्त्वे मानाभावादिति वाच्यस्वरूपसंबंधेन घटत्वादिना वाच्यत्वेनास्तीतित्यादि प्राप्तात्यनु
रोधेन तादृशभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारात् अन्यथा भूतले संयोगेन पटत्वावच्छिन्न घ
टवदित्येव निरुपसत्त्वेपि भूतले संयोगेन घटत्वेन पटोनास्तीति प्रत्ययापत्तेः न चैवमपसिद्धांतः व्यधिकर
णाधर्मोवच्छिन्नोपि चैव भावः प्रामाणिकस्तथा सर्वसंबंधैस्तत्प्रतियोगिता अवच्छिद्यतामिति ग्रंथकृतैव
सामान्याभावेव रूपमारात्वात् केचित्तु संबंधे क्वपिवि वक्ष्येत्यस्य साध्यत्वे साध्यव्यापकत्वे प्रतियोगित्वं
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याघटका भूतप्रतियोग्यधिकरणात्वे चैकेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वि
वक्ष्याम्यमित्यर्थः तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्यापका भूततादृशसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्यर्थलाभा

न्नकुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियोगितायाः साध्यता वच्छेदकसंवेधावच्छिन्नत्वविवक्षया व्यर्थमिति वाच्यं तदनुक्तं
 वाच्यत्वादिभेदमादायेव केवलान्वय्यादौ लक्षणासंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्रेत्यादिमूले तन्निराकरास्यासंगतत्वापत्तेः
 न चैवमपि सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथविरोधः वाच्यत्वादेस्संयोगादिसंवेधेन धूमाद्यभौवव्यापकत्वादि
 तिवच्च वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यत्रादिपदसत्त्वाद्यत्रस्वरूपसंवेधेन साध्यतातत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय संयोगादि
 संवेधेन साध्यतायां द्रव्याद्यभावमादायातिव्याप्तिपरतयेव तत्संगतिरित्याहुः तन्महं मनोन्यत्वाद्यभावस्येत्युत्तराग्रं
 थविरोधाद्भूतत्वमूर्तिलोभयस्य समवायेन साध्यतायां मनोन्यत्वस्य तत्संवेधेन साध्यव्यापकत्वासंभवात् तत्र
 नियामकसंवेधेनाधिकरालत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चासिध्यात्तेन संवेधेन साध्यतायां धनीचैत्रत्वादित्यादौ स
 देतावव्याप्तिः तद्रूपान्यरूपं रूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेः असाध्यताघटकसमवायसंवेधेन साध्यव्यापकताव
 च्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणाधर्मो वच्छिन्नगुणत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा
 वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति यत्तु विशेषराताविशेषरासाध्यव्यापकत्वे तेनैव च प्रतियोगि

त्वेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यापेक्षसंबंधैक्यविवक्षयेत्यस्यार्थमाहुः। **द्विग** वाद्यभावस्यात्मत्वाभावस्येत्यादिप्र
त्यक्षानुक्तत्वापत्तेरुपेक्षितं न **न** तावता अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ अव्याप्तेरेव घटत्वादिनात्मत्वाभावस्यापि स्वविशिष्टस्य कृतो विषयत
याधिकरणो घटादौ व्यापकताघटकसमवायेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावदत्त आह दलान्तरे **प्रातिप** आहु कहेत्वधिकर
णावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणादलेत्यर्थः संबन्धमेद निवन्धनो दोषः एकसंबन्धेन हेत्वधिकरणात्वं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणो
त्यत्रान्यसंबन्धेन हेत्वधिकरणात्वं निवन्धनो **आ** व्याप्तिरूपो दोष इत्यर्थः संबन्धैक्यविवक्षयेति हेतुसंबन्धेनेति विवक्षयेत्यर्थः
य दलान्तरपदमपि साधुसंगच्छते इति न **व्या** यदा धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणायोगो हे
त्वक अवच्छेदेन स्वप्रतियोगित्वस्य कालिकसंबन्धेनाश्रयाभूतवत्त्वादेः सामानाधिकरण्यादत्त आह दलान्तरे **प्रातिप** प्रतियो
गिसामानाधिकरणमित्यत्र प्रतियोगिताश्रयदलेपात्यर्थः संबन्धमेद निवन्धनो दोषः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्यैकसंबन्धाव
च्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यान्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयाभूतवत्त्वादेः सामानाधिकरणनि
वन्धनो दोषः संबन्धैक्यविवक्षाया यत्संबन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वे प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरणमित्यत्रापि

तेन संबंधेन प्रतियोगित्वाश्रयत्वविवक्षया इत्यर्थ इति संक्षेपः अत्र संबंधेन विवक्षायोरूपसामान्याभाववान्प्रतिवालाज्ज्ञ
 न्यप्रतिवालादित्यादि विरुद्धहेतावप्यतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणास्यप्रतिव्याप्यत्वाच्चभावस्यापि हेतुधिकरणाप्रति
 व्यवच्छेदेन जन्यप्रतिव्याप्यवच्छेदेन वादिकृतविशेषरातया प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वान्मूर्तमात्रस्यदिगुपाधित्वान्नैव
 तस्यालक्ष्यत्वेनारूपमित्याकारकयत्किंचित्प्रमाव्यक्तेः विषयतासंबंधेन साध्यव्यापकत्वाद्यावदंतर्गतस्यचतदभावस्यैव
 हेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणविरहान्नतिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेभिन्नकालानघटादौ केनापि
 संबंधेनासत्वादिति वाच्यं विषयतायाज्ञानसमानकालस्थायितया तादृशबुध्यभावदशायामेव रूपशून्ये गगनादौ वि
 षयतासंबंधेन न बुध्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्वात्तादृशज्ञानव्यक्त्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदेकप्र
 तियोगिताकत्वाभावात् स्वावच्छिन्नानधिकरणासाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायाः तदुद्दिष्टव्यक्तौ सत्वेपि प्रतियोगिवै
 व्यधिकरणाघटितव्यापकत्वस्य तदुद्दिष्टव्यक्तौ सत्वेनोक्तस्थले प्रतिव्याप्तेरावश्यकत्वादिति भ्रमनिराकरणेन रूपसामा
 न्याभावेत्यादिना प्रतिवालादिकमिति नित्यप्रतिव्यादिगुपाधित्वेमानाभावादादिपदं तेन जन्यप्रतिवालाद्युपगतं

हः सदेतुत्वप्रतिकूलविरोधनिरस्यति प्रलय इति महाप्रलय इत्यर्थः खंड प्रलये तु पार्थिव परमाणौ रूपस्यैव अन्यथोत्तरसर्ग
पार्थिवद्वारा कस्य रूपोत्पत्त्यर्थं परमाणौ पाकांतरकल्पनापत्तेरि **प्राचः** प्रलय इत्यस्य पाकेन रूपादेः प्रलयदशायामित्यर्थः ते
न महाप्रलयानभ्युपगमेपिन सति उत्पत्तिकाले चैत्यत्रैकाकारेणानिरुक्तप्रलयस्याप्यनुकर्षणाच्च अवयविन्यपि पाकदशाया
तत्सत्तया न गन्धन्यूनता इत्यपरे ननु विरोधविरहेपि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारित्वात्कुतः सदेतुत्वमत आह **उत्पत्ति** यद्यपि
पाकेन श्यामादिरूपनाशकालेपि अवयविनिरूपसामान्याभावसत्वेन **प्रापि** वीलुपाकमतेतदसंभवादयच्च मानावयव्यनु
रोधाच्चोत्पत्तिकालमात्रानुसरतां तत्सत्त्वादितिरूपादिसामान्याभावसत्त्वादित्यर्थः **प्रतियोगि** वादिति प्रतियोगिन इवेत्यर्थः वि
रोधित्वे एकदेशकदेशवृत्तित्वे मानाभावादिति प्रलयाद्यवच्छेदेन पररावादौ रूपादिसामान्याभावेतु योग्यसन्निकर्षाभा
वात्प्रत्यक्षासंभवे व्यनुमानमेव मानमस्तीत्याशयः यत्तु उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभ
वतितदानां च सुस्सं युक्तविशेषरातायाः तत्रासत्वेपि द्रव्यसमवेतवत्यभावप्रत्यक्षहेतोः सुस्सं युक्तसमवेतविशेष
रातायाः सत्वेन सन्निकर्षसंवादितितत्तु च सुस्सं युक्तसमवेतद्वारा कविशेषरातायारूपाद्यभावचा सुषापत्याचि
सुस्सं युक्त योग्यसमवेतविशेषराताया एवाभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्पद्रव्यः समवेतवत्यभावचा सुषत्वेनैव तज्ज

न्यतावच्छेदकत्वात् अन्यथा त्रसरेणुवत्यभावचासुखेव्यभिचारापत्तेरिति वस्तुतः खोत्पत्तेः पूर्वे च सुस्संयुक्तं समवेत
 स्पघटादेरसत्वात्तद्विशेषणताया अपितदानीं प्रसत्ता इत्तरूपेण हेतुतैव निदर्शयति ध्येयं अतएवेति ध्वंसप्रागभावयो रत्यता
 भावविरोधित्वेमानाभावादेवेत्यर्थः रक्तिमध्वंसप्रागभावयोस्सत्त्वमावेदयितुं अंतरायदं रक्तं रूपमिति नच गुरोः शुल्कादयः पु
 सात्यनुशासनादृक्तेरूपमित्येव प्रयोगे युक्त इति वाच्यं वस्तुतः रा विशेषणभावापन्नस्यैव शुल्कादिशब्दस्यतेनपु स्त्वानुशास
 नादतएव शुल्कं रूपमिति प्रयोगः समासे मरिक्तेवैव वक्ष्यता इति ध्येयं एषः रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः पूर्वत्वादि पूर्व रक्तस्य ध्वं
 सवति उत्तर रक्तस्य प्रागभाववति इदानीं रक्तेत्यर्थः नच रक्ततादृशायां वर्तमानस्यापि रक्तोत्तर ध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्न तादृशप्रत्ययः तस्या व्याप्य वृत्तित्वादिति वाच्यं ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्य किं चिद्धर्मानवच्छेद्यत्वा
 त् तज्जदनेतध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामये इपरक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंता
 भावसंबंधः सैव अंतराश्यामादिषु कल्पनाया लघुत्वाच्च न च यावन्ति रक्तेरूपाणि तज्जद्व्यक्तिस्तेतरधर्मानवच्छिन्नज
 त्जद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावैरेवरक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते प्रकृते च विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशभा
 वस्यासत्त्वान्न तथा प्रतीतिः इति वाच्यं तथा सत्यं त राश्यामेरक्तं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णीयेषितत्र रक्तं रूपमस्तीति

प्रत्ययापत्तेः विरोधिनस्सामान्याभावस्यानिश्रयाद्विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिवेधकत्वात् **अन्यथा** सामान्याभा
ववन्नसिद्ध्येदिति भावः **प्राचक्ष** प्रतियोगितासंबन्धेन रूपत्वमात्रविच्छिन्नप्रकारतः संसर्गभावविशेषकप्रत्ययरूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतः
कवुद्धेर्विरोधातिरूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेव नेति श्यामतादृशायां रूपत्वावच्छिन्नाभावपरूपं नास्तीति प्रतीतिर्न विषयः किमनुरोधे
न रूपध्वंसादिमत्तितदसंताभासिद्धिरित्याहुः **अत्रोतरा** एयामेव समवायेन रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिः प्राप्ता एयानुरोधे वध्वंसात्यताभा
वयोः न विरोधः अन्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिता कध्वंसाद्यप्रसिध्या तत्प्रतीतिर्भ्रमत्वापत्तेः इति तु परमार्थः तत्सामानाधिकरण्यं
चेति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः स्वविशिष्टेति स्वपदसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतत्तदभावव्यक्तिपरंतथा च
तत्तदभावाश्रयाभूतं यद्धेतुताघटकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणात्तदवच्छेदेन तत्तदभावप्रतियोगिसामानाधि
करण्यं ग्राह्यमित्यर्थः तेन हेतुसामानाधिकरणास्य घटत्वादिनावच्छाद्यभावस्य कालिकादिसंबन्धेन धूमाद्यधिकरणास्य सौव्य
पकताघटकसंयोगादिसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेऽपि वह्निमान्धूमादित्यदौ नाव्यासिः न वा द्रव्यविशिष्टसत्तादि
त्यसौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हेतुधिकरणागुणाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरणात्वेऽपि न सति गुणादीनां विशिष्टसत्ता
न अधिकरणात्वात् **यद्यपि** व्याप्य च तैरवच्छेदके मानाभावाद्वाच्यत्वाद्यभावनिष्ठं यत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदवच्छे

दकत्वं न हेतुधिकरणास्येत्यसंभवः कश्चित्तातिव्याप्तितादवस्थं न च स्वविशिष्टहेतुधिकरणात्ताव्यापका भूतप्रतियोग्यधिकरणात्ता
 वक्ष्येकचित्त्वं वाच्यं स्वविशिष्टपदव्यर्थतापत्तेः प्रतियोग्यधिकरणा भूतस्वविशिष्टयावद्धेतुधिकरणा वृत्तित्वस्योक्तौ च द्वयमेतच्छब्द
 तादित्यादावव्याप्तिः यावद्धेतुधिकरणा प्रसिद्धेः तथापि यावतो हेतुधिकरणा वृत्तिधर्माः हेतुधिकरणा त्वानि वा यावन्तित्वस्येकाग्र
 या भूतप्रतियोग्यधिकरणा वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादेकत्वादेकमात्रवृत्तिहेतोरपि न ह्यस्या वृत्तित्वविशिष्टस्य वक्ष्याधिकरणा त्वानि संता
 न्तिनतत्रा व्याप्तिः न च प्रतियोग्यधिकरणा वृत्तित्वविशिष्टस्वविशिष्टयावद्धेतुधिकरणा ताकत्वमात्रं सम्पक्व हेतुसमानाधिकरणा
 इत्यस्य स्वविशिष्टेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः प्रागुक्तमपि स्वविशिष्टपदं हेतुधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशावच्छेदार्थवद्वेतास्यते पश्चा
 द्दत्तस्यापि तस्य प्रथमं प्रयोजनमाह तेनेति गोलादिनागवाद्यभावस्य तद्वृत्तिकाले वृत्तावपि यदा गोलं तदा गौरित्यादौ न प्रतिप्रस
 ग इति योजना इदमुपलक्षणांततदपोलकान्यत्वाभावस्यापि काले प्रतियोगिसमानाधिकरणा त्वाद्धूमवान्वहेरित्यादाव
 तिप्रसंगो दृष्टव्यः गवाद्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणोद्देशिकसंबंधेनापि वृत्तिमुपपादयितुमाह गवाद्यनधिकरोति इदानी
 चत्वरंगौनी स्ताति प्रत्ययाद्गोमत्यपि काले कालिकसंबंधावच्छिन्नगवाद्यभावस्य गवानधिकरणा चत्वरद्यवच्छेदेन वृत्ते
 न विरोधः न चैतत्प्रत्ययस्य चत्वारवतकाला वच्छेदेन गवात्यंताभावो विषय इति वाच्यं देशे च तौ कालस्यैव काले व

नौदेशस्याप्यवच्छेदकत्वानुभवादेकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादिदानो मगने गौर्नो स्तोति प्रतोतेर्न वाभावस्य एतत्कालाव
च्छेदे न गगनवज्जित्वावगाहितायां भ्रमत्वापश्चेते श्रगवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वदिकत्वेन व्याप्यवज्जितपाकालावच्छेद्य
त्वासंभवादिति भावः तद्वतातिगवादिमतात्पर्यः काले जन्यकाले ननु चरमध्वसात्मकस्य प्रलयात्यंताभावाभावस्यापि या
वदंतर्गतत्वात्तस्य च सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाच्चातिव्याप्तिरत आह महाकालेति तथा च तस्यापि म
हाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यतस्य कालिकसंबंधेन जगदाधारत्वादिति भावः ननु गोत्वादि जातेः प्रलये कालि
कसंबंधेन सत्त्वे प्रमाणाभावाच्च यादा गोत्वं तदा गौरतिसद्वेतुरेवेति यदि ब्रूयात्तदाप्याह यत्र कालत्वमिति उक्तवि
वक्षान्तादरे घटादिसाधारणरूपेणापि गोस्साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यांतरमाह जन्यद्रव्यमिति द्र
व्यत्वेन साध्यतायां कालत्वं सदेतुरेव प्रलयेपि कालिकसंबंधेन पररावादे सत्त्वात् कार्यद्रव्यानाधिकरणाभूतत्वे स
ति द्रव्यत्वेनैव धर्मिणा ह कप्रमाणो न तत्सिद्धेरतो व्यभिचारत्वसंपत्तये जन्यपदं ननु महाप्रलयानंगाकारे प्रागुक्ते
हेतुद्वयं लक्ष्यमेव खंडप्रलयेपि त्रैलोक्यांतरे जन्यद्रव्यसत्त्वादतस्साध्यांतरमाह प्रलयावज्जितेति खंडप्रलया

वृत्तिवैलक्षण्यः यद्यपि प्रतिपादितो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्यैव देशिकसंबन्धेन विवक्षाया अपि यदा गोले तदा गौरित्यादा
 वृत्तिव्याप्तिवारणसंभवति प्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणो महाकालादौ देशिकसंबन्धेन वृ
 त्तिविरहात् न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यत्र व्याप्तिः कालिकसंबन्धेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाभावस्य स्वप्रतियोग्य
 धिकरणो देशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यं हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया विशेष
 णाय्यत्वात् न च अपिरूपभिन्नगुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्यत्वाद्यभावस्य रूपभिन्नत्वप्र
 कारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूपत्वादिस्वरूपतया तस्य देशिकविशेषणतया संबन्धेन वृत्तित्वविरहेण यावद
 नंतरा तत्त्वाद्धटत्वादिनारूपभिन्नत्वाद्यभावस्य सर्वस्यैव तादृशभावस्य महाकालादौ प्रस्वप्रतियोगिसमानाधि
 करणत्वादिति व्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणोत्पादिविवक्षानुसरणमिति वदन्ति वस्तुतः देशिकविशेषणतया
 यद्यपि तस्य लक्षणान्तरत्वात् — देकेनापि रस्यापाकर्तुमशक्यत्वाद्धटलक्षणो न वै यथ्यं इति ध्येयं य
 तु हेत्वधिकरणवृत्तित्वप्रवेशे पि गौरवात् सर्वत्र व्यभिचारस्थलान्यत्वाद्यभावमादायाति व्याप्तिभावादिति तत्तु

स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिधर्माणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेना संभवाय ते न हि वाच्यत्वादिति
त्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तिरिति हि ~~प्रमाणं~~ संयोगसामान्याभावसाध्यकं
प्रमेयत्वं द्रव्यव्यभिचारीत्यतः कपिपदं प्रतियोगिवैय्यधिकरणघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र निवेशितं यथा संनि
वेशे वैयर्थ्यविरहादतस्तदवच्छेदकत्वं संयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वे व्यस्तमित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधानंतद
घटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशेतु गगनत्वादिविशिष्टस्य वाच्यत्वाद्यभावस्याभावादेर्गगनत्ववाच्यत्वोभयत्वात्तद्विन्नाभा
वादेर्वाचावदंतर्गतत्वात्तस्य हेत्वधिकरणाभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्ट
पदं एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्यात्माकाभावस्य तत्रादिपदं उपात्तं ~~वस्तुतः~~ सत्तावान् द्रव्यत्वाद्गुणत्ववान् रूपत्वादि
त्यादौ काले जन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणास्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि संबंधेन आत्मगा
जादौ नित्यरूपे च भववृत्तित्वाद्देत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदंतर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः
स्यात् यदि स्वविशिष्टपदं न स्यादिति हि ~~ननु~~ भूमाद्यभावनिष्ठोजलादिवृत्तित्वविशिष्टस्य गोत्वाद्यभावस्याभा

तौ धूमाद्यभावएवाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणास्याधिकरणस्वरूपत्वात्तथाच धूमादौ साध्ये व ह्यादिहेतौ अति
 व्याप्तिः धूमाद्यभावस्य हेतुधिकरणावच्छेदे नैव गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणात्वादत आह जलवतीति न च
 तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणात्वे किंतु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरण
 तमेवेति न प्रत्ययाति प्रसंग इति वाच्यं एवं सत्यभावमात्रस्येव प्रायेणाभेदप्रसंगादुक्तक्रमेणैवति प्रसंगस्य वारणा संवा
 दिति भावः ननु तथापि धूमवान्वहेरित्यादावति व्याप्तिः समनियताभावानामैक्या धूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभावाद्
 भिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावादेऽप्ययोगोलकाभेदत्वादिना भेदसामान्याभावाद्भिन्नस्य हेतुधिकरणावच्छेदे
 नैव व ह्यादिभेदात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणात्वादि चेद आह यावत्तस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषत्वेन सा
 ध्यव्यापकतावच्छेदकी भूतयद्यत्प्रतियोगिताकोऽभावः तस्यैव विशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रय
 सामानाधिकरणं विवक्षितं तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकस्य धूमादिनि
 ष्टप्रतियोगिताश्रयेणाधूमादिना हेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणविरहान्नातिव्याप्तिः न चैव

यत्सामानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदक
तया तत्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरणविरहादयमात्मानादित्यादौ अ
व्याप्तिवारकत्वात् जलवृत्तित्वविशिष्टेत्यादियं यस्तु वस्तुगतिमबुरुध्यैवोक्तं तेन तादृशभावस्य धूमाभावस्य स्वरूपत्वेऽपि त
स्य हेतुधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्ताश्रयसामानाधिकरणविरहादेव अतिय
स्य संभवेऽपि नासंगतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठप्रतियोगित्वेन तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामा
न्यनिष्ठप्रतियोगित्वेलाघवात् न तु प्रतियोगित्वान्तरं गौरवादित्युक्तं विवक्षया व्यप्रतीकार इति वाच्यं स्वरूपसंबंध्यानि
कायाः प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्य लेप्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति सां प्रतीकावस्थितेः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स
न्धूनवृत्तिधर्मीनवच्छिन्नायाः तादृशप्रतियोगितानिरूपकोऽप्रभावस्तस्य स्वविशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदेन तादृशप्र
तियोगिताश्रयसामानाधिकरणमेव वक्तव्यं तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानति
रेके च तादृशप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं सन्धूनवृत्तिनैव धूमत्वादिधर्मणा वच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिता

अथ सामानाधिकरणमुपादायति प्रसंग इति युक्तं मुस श्याम यत्तु समनियताभावे क्य मते धूमवान्वहे रित्या दावति व्याप्तिवारणा
 र्थयेन येन संवधेन साध्य व्यापकता प्रत्येकं प्रतियोगि सामानाधिकरणं विवक्षितं तथा च व्यभिचारमात्र एव यत्राधिकरणं व्यभिचा
 रस्तदन्यत्तस्य स्वात्मस्वरूपसंवधेनापि साध्य व्यापकत्वात् नदभावस्य चेत्वेत्वाधिकरणं वच्छेदेन तादृशान्यत्वरूपस्वरूपसंवधे
 न स्वप्रतियोगि सामानाधिकरणभावा न्नानि व्याप्तिः अतएव विषययिता संवधस्य व्यापकता घटकत्वेऽपि नित्यज्ञानं नित्यसवि
 षयकत्वादित्यादौ नानि व्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावं स्य व्यापकता घटकीभूतेन समवायसंवधेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण
 त्वादिति मते तत्तु च घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिना यः पिंडान्यत्वाभावस्वरूपतया तस्य च व्यापकेन अयः पिंडा
 न्यत्वनिरूपितसंवधेन यावदेत्वाधिकरणं प्रतियोगि सामानाधिकरणं विरहादेव धूमवान्वहे रित्या दावति व्याप्तिविरहाच्च वि
 त इत्यस्य स्वविशिष्टेत्यस्य यत्सामानाधिकरणं इत्यस्य च व्यर्थता पातादिति ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात् सत्वेऽपि
 सहेतौ गगनत्ववाच्यत्वोभयाद्यभावं गगनत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्य वा अभावमादाय प्रोक्तलक्षणसंभवात् प्रतियो
 ग्यवत्ति प्रेत्यादि मूलावतारानुपपत्तिः न च वैशिष्ट्यव्यासज्जवत्ति धर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकता वच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया वि

शेषाण्यत्वाच्चैवमिति वाच्यं व्यभिचारकेत्वेन तादृशविशेषाण्यव्यवर्धत्वात् अन्यथा व्यधिकरणाधर्मो वच्छिन्नः अभाव
कालानलेन हेतुविशेष्यशिव्येव ग्रंथावतरणं कुतो न समर्थं येदतो लक्षणांतरमाह ~~यस्य~~ समानाधिकरणानामित्यादिव
हि मान्धूमात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकप्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावगुणत्वविशि
ष्टसत्ताद्यभावानां स्वविशिष्टहेतुवधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकाभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नसामाना
धिकरणभावादत उक्तं रूपावच्छिन्नैतितथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वादोषः यत्
साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य घटत्वेन वद्वाभावस्य यावद्हेतुवधिकरणो घटत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरणभावाद्वापक
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नैतितदस्य तमसत्तत्वेन वद्वाभावस्यैव वद्वात्वेन घटाभावतया तस्यापि यावद्हेतुमते स्वप्रतियोगिताव
च्छेदकाभूतवद्वात्वावच्छिन्नसामानाधिकरणात्तात्समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नवाच्यत्वाभा
वस्य च मूलोक्तस्यैतल्लक्षणाघटकत्वादाह वाच्यत्वत्वादिनेति विशेषमित्यादि येन संबंधेन हेतुसेन हेतुतावच्छेदका
वच्छिन्नहेतुवधिकरणवन्नितमेव अभावे प्राप्यते नायमात्मात्मानाच्च अन्यत्वे सत्यात्मघटसंयोगादेत्यादावात्मत्वसा

मान्याभावस्यातथात्वेपि नाव्याप्तिः एवं येन संबन्धेन व्यापकता तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वप्रतियोगिता
 वच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्तद्व्यञ्जितेन व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नशून्याभावस्यासत्त्वे
 प्यव्यधिकरणासंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाच्च भावमादायालक्षणा न्वयसंभवात्प्रतियोग्यवत्तत्त्वादिग्रन्थावतरणानुपप
 त्तिः न च जलत्वादेस्संभवायेन साध्यतायां महाकालत्वादावतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्या
 च स्वविशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदेनैव व्यञ्जितेन द्रव्यसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाच्च भावस्य कालहेतुमतिप्रतियोगिसमा
 नाधिकरणात्वेपि नातिव्याप्तिः इदं त्ववधानं व्यञ्जितेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन शून्यवच्छे
 दकत्वरूपमेव व्यापकत्वावच्छेदकत्वमत्र लक्षणे प्रवेशं नतु प्रतियोगिवैष्यधिकरणघाटितं तथा सति व्यधिकरणा
 धर्मावच्छिन्नाभावात्सत्त्वेपि प्रमेयमित्याकारकजन्ययत्किंचिदुद्विग्विषयत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणा
 न्वयसंभवात्प्रतियोग्यवत्तत्त्वादिग्रन्थावतरणानुपपत्तिः तदन्तानविषयत्वस्य तादृशज्ञानदशायामेव सत्त्वेन तदस
 त्वेदशायामेव तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् एवं च त्रैलोक्यविशिष्टपदेन कपि संयोगाद्यात्मका

भावं गगनत्वादिविशिष्टस्वकार्यानां च भावस्याभावं मुपादाय कपि संयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ अव्याप्तिवारकं कपि सं
 योगाभावलोदेरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वात् किं नु हेतुमतिकाले वर्तमानस्य सत्त्व सामान्याभावस्यापि निरुक्त रूपेण लि
 त्वात् तस्य चात्मादावसत्त्वेन यावच्छेदकत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात् सत्त्वान्द्र
 व्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदं न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकाभावो यदेतदधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसंकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्ये
 व सम्यक्वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावमादायैव वाच्यं हेतुत्वादित्यादौ लक्षणा समन्वयादिति वाच्यं स्वरूपसंबंधेन प्रमेयत्वा
 वच्छिन्नाभावप्रसिध्या प्रमेयवान् हेतुत्वादित्यादौ व्याप्ते गुरुधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगित्वा प्रसिध्या प्र
 मेयवहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः व्यनियामकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमान्त्रैत्रलादित्यादौ स्वाप्ति
 त्वादिसंबंधेन गवादेस्साध्यतायां अव्याप्तेऽतिदिक् ननु वह्निः केन धूमवद्वतिसामान्यभावो धूमि योऽसंबंधेन संयो
 ग्यसामान्यभावो वा धूमाभाववत्त्वत्वात् तत्रात्रायागालभेदतदभावादन्यतरत्वेन प्रयोगो लकारेण अव्याप्तिः

तत्रैतन्मात्रं योऽपि लोकात्पत्ताभावः वसमनियताभावानामेकान्तयाचधूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्नि-
 दिकं तदवच्छिन्नेनैव समं यावद्वह्निवच्छिन्नं धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् धूर्त्तवह्नेरित्याशयवतिव्या मवा
 सिः सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमेन सुतरां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभावोऽपि नैव प्रमेयत्वादि धूमाभावतया तस्य च स ना
 त प्रतियोगितावच्छेदको भूः प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेन्न अत्रापि यावत्फलतः प्रतियोगित्वस्य विशेष
 रान्तया साध्यव्या पकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणोभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा
 वच्छेदेन तत्र तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् तत्पर्यवसितार्थतया च धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वाद्य
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदको भूतधूमाद्यवच्छिन्नेन सार्थं हेत्वधिकरणाव
 छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंग इति संप्रदायः वस्तुतोऽत्रापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि
 न्नया स्वन्पूजवन्ति धर्मानवच्छिन्नयायादृशप्रतियोगितयानिरूपितोऽत्रभावस्तादृशप्रतियोगितायाः यदवच्छेद
 कं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणं वक्तव्यं धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावः सामान्य

धर्मेण विशेषाभावस्यानभ्युपगमान्तरभ्युपगमेतु यादृशप्रतियोगिताकाभावेतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्वन्तित्व
 स्यजगद्वन्तिमिन्नत्वस्यचद्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकानां तादृशप्रतियोगिताव
 छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणत्वाच्चमतेन कश्चिदोष इति ध्येयं चक्रवर्तिलक्षणा माह केचित्त्विति अनवच्छेदकमिति य
 साध्यतावच्छेदकमिति परेणाद्वितं घटत्वादित्वावच्छाद्यभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यादौ लक्षणा संगतिः व्यभिचारिणि
 तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतेनातिव्याप्तिः कपिसंयोगे त
 त्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं व्याप्यवन्निरिति वह्नित्वादित्वाद्यभावादाया व्याप्तिरतस्माच्चैति अत्र च प्रतियोगिता
 साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यतिसमवायादिसंबन्धेन वच्छाद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे
 पिवह्नित्वादेर्नासंभवः प्रतियोगिवैयधिकरणप्रवेशे वाच्यं हेतुत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभा
 वाप्रसिद्धेः अतस्तत्परित्यागः व्याप्यवन्नित्वं तु निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं हेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिव
 त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वंतत्त्वं वा एवं चैतल्लभार्थमेव हेतुसमानाधिक

न्या

रणस्य तुक्तं न तु स्वातंत्र्येण तद्विशेषां वैयर्थ्यात् यत्किंचित् निवेशाच्च कपि संयोगाभावस्य हेतुधिकरणाभूत इव निष्ठाभाव
 प्रतियोगित्वेपि संयोगी सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः ननु समनियताभावानामेकमते घटत्वेन व ह्य भावस्यैव वह्नित्वेन घटा
 भावतेया हेतुसमानाधिकरणास्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमित्यव्याप्तिरतस्समनियताभावे
 क्यमतेपि निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरणास्येति व्याप्यवत्तेरभावस्य प्रतियोगितायास्समानाधिकरणेनानवच्छेदकं य
 साध्यतावच्छेदकमित्योजनान्न ननु त्रापि हेतुसमानाधिकरणास्य वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्य वह्नित्वेन पर्वतावत्तेर
 भावस्य च प्रतियोगितायास्समानाधिकरणां सदेव वह्नित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायाः अन्यूनवत्तित्वे
 सति यदवच्छेदकं तदन्यत् लोक्तावपि तथापि वेतैरेव वह्नित्वेन तारणीतारोभयं नास्तीति प्रतीतिरसिद्धस्येव तादृशभावस्य प्रति
 योगितावच्छेदकत्वाद् वह्नित्वस्य न च तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन वह्नित्वमात्रे पय्या सं किंतु तारणीतारोभयत्वेपि
 अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदको भूतवह्नित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशभावा सत्प्रसंगादिति वाच्यं सौ उलमते प्र
 तियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्ता मात्रस्याभावाविरोधित्वाद न्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापापत्तेः किं

नि
नि

तु प्रतीतिवला अधिकरणा धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यं प्रकाशभूत धर्मविशिष्ट प्रतियोगितावच्छेदकाव
च्छिन्ने नैव सा । अर्थात्मना तस्याऽभावस्य विरोधित्वे वा च्यत देत दृष्टित्वादिना तर्कात् । अथ भावसत्त्वेऽपि न क्षति करं अतएव द्रव्य
त्वेन वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन तद्वह्निर्नास्तीत्यादि प्रतीत्या सामान्य धर्मणापि विशेषाभावोऽभ्युपेयते न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियो
गितावच्छेदकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यं वह्निमानयमित्येवं निर्णयसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति प्र
त्यया द्रव्यत्वेऽपि तावच्छेदकतया भावनादन्यथा वह्नित्वावच्छिन्न वह्निश्च प्रतियोगिताकत्वप्रकारेण वत्स भावद्वौ वह्नित्वेन वह्निमज्जानि
त्यस्यैव प्रतियोगिकत्वात्तादृश प्रतीत्यसंभवापत्तेः अस्माकं तु द्रव्यत्वावच्छिन्न वह्निश्च प्रतियोगिताकत्वेन वत्स भाववुद्धिं प्रति द्रव्यत्वे
न वह्नित्वविशिष्ट निःशेषस्यैव विरोधित्वान्न दसत्त्वादेव तादृश भावप्रतीतिसंभवादित्यतो लक्षणांतरमाह प्रतियोगिव्यधिक
रणास्पत्तिकेचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदतया चेहेतुसामानाधिकरणाभावोऽयस्वाभिन्न प्रतियोगितायाऽवच्छेदकं य
त्तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितं प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसंबंधविशेषः स च सामान्या भावस्थले प्रतियोगितावच्छेदक स्वरू
प एव न तु प्रतियोगित्वरूपः अननुगमात् आधाराद्येव भावानुपपत्तेः अस्मान्न धर्मणा विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यं

३३

संरूपं

अ

प्रकारभूतोविशेषधर्मवतयाननुसामान्यधर्मः प्रतिप्रसक्तत्वात्तद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थलेतुप्रतियोगितावच्छेदका
 दिस्वरूपेनप्रतियोगित्वेकित्वेतिरिक्तमेवअन्यथाप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वैवसार्धमभावस्यविरोधित्वात्
 दवच्छिन्नवतितादृशाभावस्यासत्प्रसंगाद्विवादाप्यतिरिक्तायांप्रतियोगितायामेवअन्यथासमनियताभावैकेननि
 खिलव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवगगनात्मकतयागगनाभावस्वाकर्तृरांतदनेगीकारानुपपत्तेःइसंचवह्नित्वेनप
 र्वेतारोतारोवह्नीनस्तइतिप्रतीतिवलात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यवह्नित्वेसत्त्वोपितादशप्रतियोगित्वैवहि
 त्वावच्छिन्नंकिंतुतादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेववेतिस्वामिन्नायास्साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाःयदवच्छे
 दकतदन्यत्वस्यवह्नित्वेसत्त्वान्नतस्यधूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिःनन्यत्रलक्षरोहेत्वधिकरणावत्तित्वमभावस्यसंब
 धमात्रेणानवृत्त्यंवह्निसामान्याभावस्यापिकालिकादिसंबंधेनधूमवतिसत्त्वादव्याप्यपत्तेःनापिदेशिकविशेषरात
 याघटभिन्नद्रव्यादित्यादावतिव्याप्यपत्तेःघटत्वस्वरूपस्यसाध्याभावस्यविशेषरातयावत्तिविरहादित्यतो लक्षणांतर
 माहप्रतियोगिव्यधिकरणास्यवेत्याहप्रागुक्तव्याप्यवत्तित्वंयत्किंचित्तत्त्वघटितत्वेनइवेचमतःप्रतियोगिव्यधिकरणास्ये

(वितामशिकाशनां)

न

त

केविनु

तिलसरांतरमुक्तमित्यप्याह हेतुसमानाधिकरणास्यप्रतियोगिव्यधिकरणास्याभावस्यप्रतियोगितायास्सामानाधिक
रत्वेनानवच्छेदकंयत्साध्यतावच्छेदकमिति योजनाअथात्रप्रतियोगिव्यधिकरणात्वेनप्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वंस
मनियताभावानामभिन्नतयाघटत्वेनघटाद्यभावादेरपिघटत्वेनप्रमेयसामान्याभावस्वरूपत्वात्तस्यचप्रमेयात्मकप्रतियो
गिसमानाधिकरणातयातदन्यत्वासंभवात्तत्रातवप्रतियोगितावच्छेदकमिच्छिन्नसमानाधिकरणोपायस्तदन्यत्वमपिन
तथाघटत्वेनघटाभावादेरेवप्रमेयत्वादिनाघटाद्यभावस्यद्रव्यत्वेनघटेहेतुभावस्यवातादात्म्योपगमादप्रसिध्यापत्तेःव्यधि
करणाधर्मीवच्छिन्नाभावस्यापितत्रावधारणासंभवेसामानाधिकरण्येनेत्यस्यैवैष्यर्थायाताच्चनचसाध्यतावच्छेदकसंवे
धेनयादृशप्रतियोगिताअयानाधिकरणातादृशप्रतियोगित्वंयप्रतियोगितार्थःतथाचवहिलेनघटाभावीयंघटनिष्ठ
प्रतियोगित्वमपितादृशमतस्तदवच्छेदकत्वंवहिलेप्यस्तातिसामानाधिकरण्यपदंतेनतादृशप्रतियोगितायास्समा
नाधिकरणावच्छेदकाप्रसिध्यातद्विन्नप्रतियोगितैवलक्षणाघटेकेतिवाच्यंविशिष्टसत्तावानूजातेरित्यादावतिव्याप्ते
गुरादीनांविशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताअयाधिकरणात्वात्तद्यद्वानू महाकालत्वादित्यादौअव्याप्तिप्रसंगाच्चहेतुस

द
त्वं

तो महाकालस्य साध्यता घटक कालिकसंबंधेन घटाद्यभावप्रतियोगिता अयाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाद्यप्रसिध्यापत्ते-
 रिति चेत्तत्राहुः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वाश्रयवन्ति स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणायावच्छेदकधिकरणाकायावत्प्रतियोगि-
 तास्तदव्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितांतार्थः तथाच वह्नित्वेन घटाद्यभावस्यापि घटादिनिष्ठप्रतियोगितातादृशतितदवच्छेदकत्वं व-
 ह्नित्वेप्यस्तीत्यतः स्यामानाधिकरणपदं घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु गगनाभावाय गगननिष्ठं मेव तादृशप्रतियोगित्वं सु-
 लभतितनकोपि दोषः वस्तुतो भूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीति वद्धुमवान् वह्नित्वेन घटवान् नन्तु किंतु घटत्वेनेति प्रतीतिवलात् व्य-
 धिकरणाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकोप्यन्योन्याभावोऽस्ति अतएव समवायितया वाच्यत्ववद्दे दोषादौप-
 षधर मिश्रेः स्वीकृतः तथाच यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिता अयाधिक-
 रणान्यत्वं हेतुमत्तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवन्ति तावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वं
 साध्यतावच्छेदकेपि विवक्षितं तथाच घटादिनिष्ठस्य वह्नित्वेन घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेद-
 कत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तं तथाच वह्नित्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि तादृशप्रतियोगिसमानाधि-

करणा वज्रित्वरूपव्यधिकरणधर्मैरातादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य तत्र सत्त्वान्ना व्याप्तिः कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ
तु घटादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः तत्रातथात्वेऽपि घटत्वेन पठाद्यभावप्रतियोगितामादायेवलक्षणासंगतिः कालः पटत्वेन पटवा
न्ननु घटत्वेनेत्यनुभवात् वह्नित्वादिसामान्यधर्मैरामहानसाय्यवद्वाद्यभावसत्त्वेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्रावच्छेदक
त्वमनतिरिक्तवज्रित्वरूपं ग्राह्यं तच्च तदतिरिक्तवज्रित्वे सति तत्समानाधिकरणं यद्यत्तदन्यत्वं नातो व्यधिकरणधर्मो वच्छिन्नप्र
तियोगितायास्ततएव वारणसंभवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यमित्यस्मदुरुचरणाः यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट
स्य यत्प्रतियोगिताश्रयस्य च द्वयोस्साध्यतावच्छेदकसंबंधेनानधिकरणां तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगिताकार्यः तथाच वह्नित्वेन घटा
द्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाद्वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादाया व्याप्तिरतस्सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्ता
र्थकं एतेन ते च सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युगमः नातो वह्नित्वेन तद्वत्त्वभावमादाया व्याप्तिः न च स्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगि
तायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद्दृष्टमानधूमादित्यादौ व्याप्तिवह्निसामान्याभावोऽयं यन्महासायवनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेद
कीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयाभूतमहानसायवह्नैश्च द्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमतिपर्वतसत्त्वादिति वाच्यं प्र
तियोगिव्यक्तीनां भेदेऽप्येकधर्मो वच्छिन्नप्रतियोगितायाः लाघवेनैकस्वीकारात् न च कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तादृ

२/ लाङ्कः ॥ यत्प्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टयत्नप्रतियोगिताश्रयोभयतंवाहे लधिकरणयत्किं चिन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं २
 ३/ तादृशप्रतियोगितायाएवनिवेश्यतयाघटत्वेनगगनाभावादकमादायैव तत्रलक्षणसंभवाच्चेति ॥ २

३५

शप्रतियोगिताप्रसिध्याश्रय्यामिगगनाभावायप्रतियोगित्वाश्रयोभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिध्यातादृशप्रतियोगितायालक्षणा
 घटत्वादिति वाच्यं महाकालान्तत्वविशिष्टघटाद्यभावस्यतादृशविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेवतथात्वादि ॥ त
 न्नप्रतियोगिमेदेषिप्रतियोगितावच्छेदकामेदेनप्रतियोगितायायद्यमेदः तदावहिलेन घटाद्यभावस्ययावहिलेनावच्छिन्नघटनि
 ष्टप्रतियोगितास्यैववहिलेनवह्निधूमोभयाभावस्यापिवहिलेनावच्छिन्नावह्निनिष्ठाप्रतियोगितालाघवात्तथाचसामानाधिकर
 ण्येनेत्यस्यैवैय्यर्प्यं ३ वीरं वहिलेन घटाद्यभावायं यद्धटनिष्ठप्रतियोगित्वंतदवच्छेदकभूतवहिलेविशिष्टस्यतादृशप्रतियोगि
 ताश्रयोभूतवह्निधूमादेः अदयो रधिकरणात्सर्वत्रैवहेतुमतिसत्वेन वह्नित्वरूपव्यधिकरणाधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिताया
 लक्षणाघटकत्वादितिदिक् एवंचेति तस्याचाव्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वानादरेय नक्षतिरितिभावः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाभाव
 वतिधूमादेर्वर्तमानत्वाद्धक्तसाध्याभावेति अत्रचसाध्याभावो व्याप्यवन्तिर्विध्यः एवं ~~त्रापि~~ त्रापि विशिष्टेति महानसायत्वादिवि
 शिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः ननुविशिष्टस्यातिरक्तत्वान्महानसायत्त्ववह्नित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैव वापरंपरयात
 त्रावच्छेदकत्वान्नेषदोषइत्यत आह हदत्ववह्नित्वेति ननु व्याप्यवन्तित्वघटितलक्षणायोस्संयोगासत्वादित्यत्रातिव्याप्तिस्व
 सामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपस्यावच्छिन्नवन्तिकाव्यत्वरूपस्यवाव्याप्यवन्तित्वस्यसंयोगाभावे असत्वादतः

पर

आह सत्त्ववर्गातिता च हेतुसमानाधिकरणास्य व्याप्यवत्तेरित्यनेनैव चिह्नहेतुवधिकरणात् हेतुवधिकरणाभूतयात्किंचिद्वक्तिनिष्ठा
भावाप्रतियोगित्वं वाभावस्य विवक्षितमिति भावः। गुरुधर्मैरासाध्यतायां व्यभिचारिरपतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेद
कत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवन्नित्यस्य प्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेपिन क्षतिरित्याशयेनाह व **स्यासावेति** यथाश्रुतस्य
प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवन्नित्यस्योक्तौ सत्तावान्न जातेरित्यादाव व्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टस
त्तात्वानतिरिक्तवन्नित्यात्सत्तात्वस्येत्यतो वक्ष्यमाणमिति सिद्धांतलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः तथा च हेतुमन्तिष्ठाभावीयय
त्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायास्सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितायास्सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्पत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति
भावः ननु उत्पत्तिदशायां गुरासामान्याभावस्य संयोगवत्ति घटादौ सत्त्वा दुरात्वस्य संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठा
भावीयसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहान्न तदादाय संयोगत्वस्य पाने पारिभाषिकावच्छेद
कत्वं संभावनापोष्यत आह गुराव **चित्तेति** गुरासमवेतत्वेत्यर्थः घटादौ व्युत्पत्तिदशायामपि गुरासवेतस्य व्युत्पत्ति

देसत्वान्ततदभाव इतिभावः संयोगागुणान्यत्वे सति सत्त्वादिस्वादी गुणावन्तित्वमादाय संयोगत
स्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति गुणावन्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् संयोगसाध्यकव्यभिचा
रिमात्रेयदर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह द्रव्यमात्रेति द्रव्यान्पासमेवेतत्वेत्यर्थः उक्ताभावाना
मव्याप्यवन्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावन्तित्वेन कदाचिद्गुणात्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयो
गत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्तदेव तु नास्ति तेषां व्याप्यवन्तितया संयोगात्म
कस्वप्रतियोग्यधिकरणावन्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुं व्याप्यवन्तातिप्रगल्भलक्षणा दूषयितुमु
पन्यस्य साध्यतावच्छेदकेति स्वपदं विशिष्टहेतुपरंतथा च यद्धर्मवच्छिन्नसमानाधिकरणासाध्याभाव
त्वावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यंतद्धर्मवत्त्वं पर्यवसितं न भवच्छेदकत्वं चेहान्तिरिक्तवन्तित्वव्यभिचा
रिणितुहेतुसमानाधिकरणास्य साध्यसामान्याभावस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्तातिव्यक्ति
प्रसंगः विशिष्टसत्तावान्नजातेरित्यादौ यावत्तद्वहेतुसमानाधिकरणासाध्याभावस्य सत्तारूपसा

अथ सामानाधिकरण्यादिति व्याप्तिः अतस्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टत्वासत्तास
मानाधिकरण्यात्तावच्छिन्नप्रसंगः अत्र च साध्यसामानाधिकरण्येन संवंधेन साध्यतातेन संवंधेन साध्यस्याधिकर
णोद्देशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं तावच्छिन्नद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यात्तानाद्यभावस्य विषयतया तानाधिकरणो
क्ततावपि सम्भावेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्यवर्तिका लिक
संवंधेन वृत्तावच्छिन्नप्रसंगः साध्याभावनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसंवंधेन प्रकृतहेतोर्यदधिकरणं
तत्र विशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं तावच्छिन्नतया यमात्माज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणो वर्तमानस्यात्मत्वाभाव
स्य द्रव्यविशिष्टसत्तादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि ना
तिव्याप्तिः न वा कालः कालपरिमारादित्यादौ हेतुधिकरणो कालिकसंवंधेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्य सा
ध्यवर्तिदैशिकविशेषणतया वृत्तिविरहेऽपि नैक्षतिः साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः तेन व्यधिकरणाय
मवच्छिन्नाभावास्तैवपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिकमुपादायेव लक्षणासंभवान्न प्रतियोग्यवृत्तिश्रैत्यादृशयाव

तारासंज्ञाः कपिसंयोगीसत्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्येऽपि द्वयमात्रसमवेतत्वाद्य
 वच्छिन्नाभावस्य सामानाधिकरण्यविरहान्नानिव्याप्तिः कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभा
 वे साध्ये यत्र मेयत्वादिकं हेतुस्तत्र हेतुमतिरैशिकविशेषणतया वर्तमानस्याकाशाभावात्मकसाध्याभावस्य साध्य
 वतिरैशिकविशेषणतया वृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभावस्यापि निरुक्तसाध्याभाव
 तया तस्यैव सामानाधिकरण्यविरहान्नानिव्याप्तिः यत्समानाधिकरोति यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमासा
 मान्य इत्यर्थः तेन धूमवान्वहेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेः साध्यवृत्तानां विरोधित्वेऽपि
 साध्यसामान्याभावप्रमाया एव साध्यवृत्तानां विरोधित्वान्नानिव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य सा
 ध्यसामान्याभावत्वमदशायां पर्वतो न वह्निमानित्याद्याकारकतद्भेदेऽस्साध्यवृत्तानां विरोधित्वादसंभवः स्यादिति
 प्रमात्वोपादाने प्रमात्वे चात्र भ्रमसामान्याभिन्नज्ञानत्वेनातस्मादृशबुद्धेरप्यशतः प्रमात्वाङ्कदोषतादृशेऽप्यङ्क
 दोषो वा हे सामान्याभावप्रमायाः साध्यत्वविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरोति फलतः प्रमाविशेषणतया

चयद्धर्मावच्छिन्नविशेषकसाध्याभावप्रमासामान्य इत्यनेन तद्वृत्तत्वसमानाधिकरणसंयोगसामान्याभा
वस्यैवगुरोर्धर्मिणप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेयसंयोगतद्वृत्तत्वादित्यादौनाव्याप्तिः यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतु
मन्मात्रवन्निधर्मावच्छिन्नविशेषकं यत्साध्यवत्ताज्ञानतद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथा च गुरोर्नसंयोगातिप्रमायाः गुरोः संयोगा
त्पाकारकबुद्धिविरोधित्वेयतादृशासाध्यवत्त्वोक्तं हेतुमन्मात्रवन्निधर्मावच्छिन्नविशेषिकागुरोत्वादेहेतुमदन्यवन्निताद
तानोक्तदोषद्वयतनुं यत्समानाधिकरणोत्पत्त्यव्यर्थतापत्तेः साध्याभावप्रमासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नवि
शेषकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यस्यैव समत्काज्जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमायास्साध्यवत्त्व
ोविरोधेपि धूमवन्मात्रवन्निधर्मावच्छिन्नविशेषकं यद्धर्मिताज्ञानतद्विरोधित्वोदेववह्निमान्धूमादित्यादवव्यास
भावादिति दिक् अत्र च साध्यतावच्छेदकेन संबंधेन रूपेण च साध्यवत्ताज्ञानं बोध्यते न संपर्वतसमवायेन न वह्निमानि
ति प्रमायास्समवायेन वह्निमत्तावुद्धिं प्रति पर्वतोक्तं नानसाध्यवह्निमान्नेति प्रमायाश्च संयोगेन महानसाध्यवह्निमत्वो

धंप्रति प्रतिबंधकत्वेपि वह्निमाधूमादित्यादौ नो व्याप्तिः प्रतिबंधकत्वं चात्र आवच्छेदकधर्मवत्ताग्राहादिव्यावृत्ताग्राह्यं ते
 न वह्नि सामान्याभावावच्छेदकतया गृह्यते न स्यात्तस्य महाजसा यवस्य भावादेः पर्वतादौ प्रमायाः संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मि
 कवह्निमता बुद्धिविरोधत्वेपि नासंभवः सर्वत्रेति साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसामानाधिकरणात्त्वकत्वमिति न
 त एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च यत्सामानाधिकरणा प्रमा सामान्ये साध्यवत्ता ज्ञानविरोधत्वे नास्ति तत्त्वमित्यत एव सा
 मंजस्यादिति भावः यत्तु यत्सामानाधिकरणा साध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि सामानाधि
 करणतत्त्वमेव प्रथमलक्षणांर्थः तथा च धूमसामानाधिकरणास्य घटादिसामान्याभावस्य वह्निताद्यवच्छिन्नघटा
 द्यप्रसिध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि सामानाधिकरणाभावादसंभवः स्यादतस्साध्याभावपदं नैव म
 पि प्रतियोगियदवैयर्थ्यमेवेति वाच्यं अनतिरिक्तवन्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
 सामानाधिकरणाभावस्याखंडस्यैव निविष्टत्वात् एवं द्वितीयलक्षणेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि

मत्तावेधविरोधित्वेन निवेद्य साध्याभावपदवचनापदसार्थकं बोध्यमिति तन्मदं प्रति योग्यवृत्तिः श्रुत्यादिग्रांथावतारानुरो
धेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयस्यैव वक्तव्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटाभावादेः साध्याभाववच्छेदकावच्छि
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिध्यात्तादृशपदप्रक्षेपे व्यप्याप्तितादवस्थान्तचघटत्वेन वदुभाव एव वह्नित्वेन घटाभा
वः समनियताभावात्तामैकाग्रतया च तस्यापि साध्याभाववच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेव
तिवाच्यं तया सति घटसामान्याभावादेरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्याभाववच्छेदकाभूतवह्नित्व
वच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणतया तमादायासंभववारकस्य साध्याभावपदस्य व्यर्थताया वज्रलेपत्वाद
तिप्रगल्भस्यैवलक्षणांतरमुपन्यस्यति यदिति यवद्वत्ताविति यन्निष्ठसाध्याभाववद्वत्तित्वसामान्यइत्यर्थः तेन वह्नि
निष्ठस्य व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नधूमाभाववद्वत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यनुविरोधित्वेपि धूमवान्वह्निरित्यादौ ना
तिव्याप्तिः धूमादिनिष्ठस्य इंधनत्वावच्छिन्नवद्वत्ताभाववद्वत्तित्वस्यापोधनत्वादिप्रकारेण वद्वत्तुमिति विरोधित्वादसंभ
वः स्यादतः प्रकृतेति साध्याभाववच्छेदकसंबन्धेन साध्याभाववच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः तथा च तादृशसाध्याभाववद्व
त्तित्वस्य वह्नित्वेन वद्वत्तुमिति प्रतिश्रविरोधित्वाददोषः प्रकृतानुमिति विरोधित्वं न प्रकृतानुमिति विरोधित्वं विष

यत्तमात्रं धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि वदन्नुमिति विरोधि नो व्यभिचारभ्रमस्य विषयत्वसंभवात् किंतु विषयैतया प्रकृतानुमिति
 प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं **या** च वह्निष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानुमिति विरोधितावच्छेदकत्वाभावाच्च व्यभिचारिरप्यतिव्या
 प्तिरतस्साध्याभाववत्तातिता च यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं न प्रकृतानुमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकं तत्त्वम
 र्थः **न** च घटाभाववद्वृत्तित्वो दोषाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वमदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वह्निष्ठस्य निर्धूमव
 र्त्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाच्च व्यभिचारिरप्यतिव्याप्तिता देवस्थमिति वा **च** यन्निष्ठसाध्याभाव
 वद्वृत्तिविषयता सामान्यं न प्रकृतानुमिति प्रतिबंधकता नतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्योक्तत्वात्साध्याभावस्तु पूर्वोक्तदि
 तोऽप्यशक्यता प्रवेशनाप्यः तेन न पूर्वोक्तदोषः अनुमित्यविरोधित्वे **न** अनुमिति विरोधित्वं हि न साक्षादनुमिति प्रतिबंधक
 त्वं व्यभिचारधियः साक्षादतथात्वेन व्यभिचारिमात्रेऽतिप्रसंगपत्तेः किंतु अनुमितिजनकत्वात् न विरोधित्वं तज्जनकं च
 यदि निरुक्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्वृत्तित्वं विरोधि **किंतु** साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमिति विरोधि
 इत्याकारकं ज्ञानमेव तथेति व्यभिचारिरप्यतिव्याप्तिः यदि साध्याभाववद्वृत्तिहेतुरित्याकारकज्ञानं प्रकृतानुमिति
 जनकं तदा निरुक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपपुक्तताया तदभिधानमर्थोत्तरग्रस्तमिति भावः **एतेन** यदि प्रकृतानुमिति

पदं प्रकृतहेतुचर्मा कसाध्यव्यास्यनुमितिपरं ननु प्रकृतसाध्याकानुमितिपरं विरोधित्वं च तत्र साक्षादेव निवेश्यते तदान
व्यभिचारिरप्यतिप्रसंग इत्यपास्तं तादृशव्यास्येन नुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानेनार्थान्तरतादवस्थ्यादिति मिश्रलक्षणा
परिष्कृतोपन्यस्यतिकेचित्त्विकेवलान्वयिनिप्रसिद्धावपि वद्व्यादिव्यतिरेकिसाध्यकेयावन्तस्साध्याभावास्तत्सजाता
यत्वं तद्वत्पन्यतररूपात्मकमप्रसिद्धमत उक्तं प्रत्येकमिति यावन्तस्साध्याभावास्तेषां प्रत्येकमपि सजाताय्यत्वं मेकस्मिन्
भावेनास्तीत्यत उक्तं तत्सजातीया इति तदधिकरणावृत्तित्वाभावा इत्युक्तं तत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शवद्भिन्ना
धूमादृपसामान्याभाववान्वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावद्दूपाधिकर
णाप्रसिद्धाग्रव्याप्तिरतस्तत्तदधिकरणोक्तिरथाचप्रातिस्विकरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्सजाताय्यस्य तदधिकर
णावृत्तित्वाभावो ग्राह्य इति भावः व्यधिकरणाधर्मीवच्छिन्वसाध्याभावस्य सजाताय्यघटत्वादिना तदधिकरणावृत्तित्वा
भावमादाय व्यभिचारिरप्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति तथा च साध्यसामान्याभावसजाताय्यस्य तदधिकरणावृत्तित्वसा
मान्याभावस्य तत्रासत्वाददोषः साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणाधर्मीवच्छिन्नाभावोप्यव्यभिचारिरप

व्यस्तात्यतः सजाता व्या इत्युक्तं। ननु घटत्वेन निर्धूमवत्तित्वाभावो व्यभावत्वादित्वाधूमसामान्याभावसजाता व्या इत्यतिव्या
 प्तिस्तादवस्थ्या अत आह सजातं चेति यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वव्याधि
 करणधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वान्यतररूपं तेनैव सजातं वाच्यं तथा च वह्निसामान्याभावादिनिष्ठं वह्नित्वावच्छिन्न
 वह्निप्रतियोगिता कत्वस्वरूपं तादृशान्यतररूपं तस्य निर्वह्निवत्तित्वसामान्याभावादावसत्वात् असंभवः। तथापि यावत्तस्य
 मानाधिकरणधर्मीवच्छिन्नप्रभावाः स्तावद्वदन्यतमत्वादभावादन्यतररूपेण सजातं वाच्यमित्यदोषः समनियताभावेक्या
 गताभावएव निरिवलव्याधिकरणधर्मीवच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्वाद्वदन्यत्वादन्यतररूपेणैव सजातं वाच्यं तेन घ
 टत्वेन निर्धूमवत्तित्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिता कतया धूमसामान्याभावसजा
 तो व्यलोपनातिव्याप्तिः साध्याभाव इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता को अभावो
 अत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता कत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्टव
 च्यत्वाद्यभावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्सजाता व्यस्ततदधिकरणवत्तित्वाभावस्य कुत्रापि हेतावसत्वादसंभ

वः स्यादिति तत्परित्यागः। अत्र साध्यव्यापकता घटकसंबंधे नैव साध्यव्यापकस्याभावो ग्राह्यः नैकसंबंधेन साध्यव्यापकस्य सं
बंधांतरावच्छिन्नाभाववतिहेतोर्वृत्तावपि न शक्तिः। यत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधे नैव साध्यव्यापकत्वे नैव संबंधेन साध्यव्यापकस्या
भावो निवेश्य इति मतं न तु ह्यं। यत्र तादात्म्येन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तादृशसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं ता
दात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिध्या तत्र सहेतावव्याप्तिः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्वाकारेण कथंचित्तत्राव्या
प्तिवारणोपि वत्यनियामकसंबंधेन साध्यतायामव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। किं वैवं धूमव
त्त्वहेरित्यादातिवतिव्याप्तिः। संयोगेन धूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य यावंतर्गित
त्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य तद्वैसत्वादस्माकं तु स्वरूपसंबंधेनायः पिंडभेदस्यापि धूमव्यापकतया वै
स्तदभाववद्वृत्तित्वादेवतिव्याप्तिनिरासादिति ध्वेयाननुकपपिसंयोगात्तत्वादित्यत्र अत्र व्याप्तिः संक्रापिसंयोगसामान्याभाव
स्यापि प्रतियोगिवैयधिकरणपघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदंतर्गित्वात्तत्सजा
तीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादत आह व्याप्यवृत्तिरिति व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वे संयोगा

सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया हेतोः सादधिकरणावन्तित्वादेव जातिव्याप्तिः ननु रूपवान्पृथि-
 वीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्त्यावत्साध्याभावांतर्गतत्वात् तस्य जातव्यस्य तदधिकरणात्
 दधिकरणावन्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् सामान्यधर्मेण विरोधाभावस्वीकारेण रूपत्वेन तत्तद्रूपाभावमादाया व्याप्ति-
 रत आह प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि व्याधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिता के अ-
 भावे स्वावच्छेदकसंवेधेन स्वसमानाधिकरणा स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणांत दन्यप्रतियोगिता कत्वं तेन नित्यरूपा-
 त्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता सामानाधिकरण्यविरहे व्युक्ताभावस्य न संग्रहः न वा वाच्यत्वेन प्रमेय-
 त्वाद्यभावस्यैव तत्पत्तत्वेन वाच्यत्वाद्यभावतया व्याधिकरणा धर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
 योगिसामानाधिकरण्यपित दसंग्रहः ॥ निरुक्त्या सादन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यं तेन
 न संयोगात्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभावनिष्ठ निरुक्तप्रतियोगिता कत्वं कपि संयोगाभावत्वरू-
 साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वयोः सत्वेपि संयोगाभाववान्वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभा-

तस्यैव नित्यरूप सामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकसाध्यव्यापकतावच्छेदकाभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकलयोः सत्त्वपिरूपवान्मुष्टिवात्वादित्यादौ नाव्याप्तिः समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छे
दकरूपानवच्छेद्यत्वादिति ध्येयं इति प्यरिते प्रवेशस्य फलमाह तत्र साध्यव्यक्तेरिति अभाववतिवत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिरित्यन्व
यः व्याप्यवत्तित्वादेः फलमाह अत्र व्याप्यवत्तेर्वासाध्यस्येति तत्र साध्याभावइत्यादिसामान्यतस्साध्याभाववद्वत्तित्वव्यापकेत्युक्तौ
वहिसामान्याभावसंजातियस्य व्यधिकरणचर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्वत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्या
प्रसिध्याव्यतिरेकिमात्रे व्याप्तिरतस्तत्रादिति साध्याभावस्य विशेषणं तथा च निर्वहिवत्तित्वादिसामान्याभावपवतिर्वहिवत्त
त्त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्र साध्याभावसंजातियोस्तोत्यदोषः नन्वेवमपि निधूमवत्तित्वत्वेन निधूमवत्तित्ववहिसेदो
भयाभावस्य जलवत्तित्वत्वेन निधूमवत्तित्वाभावस्य च निरुक्तरूपशालिनोवहोसत्वादित्यपि न च व्यासज्यवत्तिधर्मावच्छि
त्त्वमिव स्वसमानाधिकरणस्वनूनवत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणं वाच्यं अतो नोक्तदोषः तथापि गुरा
भेदाभावसंजातियस्य पूर्वसरावत्तित्वविशिष्टगुरासमवेतत्वाभावस्य हेतोसत्वात्तगुराभिन्नसत्वादित्यादावित्यपि

रते ग्राह्यतत्साध्याभाववद्विज्ञित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽवोध्यइत्ययं पाठः काचित्कः तत्रातिरिक्तो
 तेन निर्वहिविज्ञित्वत्वासाध्याभावोदेः संग्रहः **अथ** वहिसामान्याभावसजातियस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको
 भावाप्रसिध्याख्यासिः **न** निधूमत्वादिसजातियस्य निधूमद्विज्ञित्वत्वादिनावत्त्वदत्तेरभावस्य वद्वैसत्वाद्धूमवान्वहेरित्यादाव
 तिव्याप्तिहेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नद्विज्ञित्वमात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगितायाः विशेषणाय्यत्वेपि निधूमद्विज्ञित्वेन जलवत्ति
 त्वजलान्यनिधूमद्विज्ञित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थामिति वा **अ** एतदस्वरसेनैवलक्षणांतर **—** एवमस्य साध्यात्वा
 त्वय **अ** यत्तत्साध्याभाववद्विज्ञित्वत्वावच्छिन्नाभावाइत्यस्यैव सम्यक्त्वे समानाधिकरणधर्मादिकं प्राप्नुय्य निषेधद्वयप्र
 वेशोऽर्थः सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्विज्ञित्वत्वेन घटाद्यभावस्येव तादृशसजातियस्य संभवात् **अ** तथा
 पियथासन्निवेशान्नवैयर्थ्यं यत्र तादात्म्यसंबंधेन हेतातुतातत्रसद्वैतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्य
 स्य जगत्स्वरूपतया तादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिध्याव्याप्तिस्स्यादतो निषेधद्वयग
 र्भता **अ** नुसाध्याभाववद्विज्ञित्वत्वावच्छिन्नाभावाइत्युक्तावसंभक्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यासाध्याभावव

वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेस्तादृशवृत्तित्वमपेक्ष्यलघुवृत्तित्वत्वमात्रस्यैवोक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति **तु**
गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमंगिकत्वेवलक्षणाकरणात् **अन्यथा** महाकालभेदे साध्यजन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसंबंधेन
हेतुतायामव्याप्तिः महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वमपेक्ष्यलघुवृत्तित्वमत्रैव महाकालभेदाभावतद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगिता
याः अवच्छेदान् महाकालभेदाभावसजातिव्यत्ययतद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावस्या **न**
प्रसिद्धिरिति **अयं** तादृशवृत्तित्वव्यापकेत्यस्य फलमाह **व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति** । अभावमादाय नातिप्रसंग इत्यर्थं न्वयः
ननु व्याभिचारनिरूपकाधिकरणावक्तव्यत्वाभावस्यापि साध्याभावतया तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिराप
सत्वात्कुतोऽतिव्याप्तिरत आह **पार्थिवत्वादिति** पार्थिवत्वादिविशिष्टयन्त्रिधूमवृत्तित्वतद्वृत्तौ नास्ति वद्वे र पार्थिव
त्वादित्यतिप्रसंग इति भावः । आदिना जलत्वादिसंग्रहः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नस्य प्रयोजनमाह **द्वित्वावच्छि**
न्नस्येति निधूमवृत्तित्ववृत्तौ भेदोभयत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः **न दोष इति** अन्यथा निर्वहिसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाव
वद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावान्तिर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः
इत्येवेति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेनोक्ताचेत्यर्थः तादृशसंबंधेन हेतुव्यधिकरणाप्रवेशे गौरव

मत्तकस्यचिदित्युक्तं तथा च हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणातावद्वन्तिमत्वेसाध्याभावविशेषणमित्यर्थः सत्त्वादित्या
 दिपदेन वह्निमान्धूमादित्यादेः परिग्रहः तत्रापि जातिसामान्याभावादेः निरुक्तसाध्याभावतयातद्वन्तिसंयोगेन वत्यप्रसि
 ध्या २ व्याप्तिः संभवान्ननु द्वयविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्य सत्तानन्तिरेकेण द्वयत्वाभाववन्तिवत्याद
 व्यत्वाभावसजातिय्यस्य तद्वन्तित्वाभावस्य हेतुतावत्सत्त्वात् न चैवं विशिष्टहेत्वधिकरणो वर्तमान एव साध्याभावो गृह्यतांता
 वतैवोक्तदोषव्युदासादिति वाच्यं तथापि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः निर्धूमवन्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसि य्यव
 होसत्त्वात् न च हेतुतावच्छेदकयद्धर्मावच्छेदेन तादृशवन्तित्वाभाववत्वं विवक्षितं तथा सत्यपि निर्धूमत्वादिसजातिय्यन्ति
 धूमवन्तित्वत्वेन निर्धूमवन्तित्ववह्निर्मेदोभयाभावं जलवन्तित्वं जलाभ्यानि धूमवन्तित्वोभयाभावं चादायातिव्याप्तिताद
 वस्थ्यात् इत आह यदेतवह्निर्वाद्यवच्छिन्नधूमाभावसजातिय्यस्य तद्व्यापकाभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छे
 दकेन वह्नित्वादिना वह्निं प्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यत इत्यन्तो भव्यभिचारिरप्यतिव्याप्तिरतो यावत्ते इति तथा हि धूमादिसामा
 न्याभावस्यापि यावत्साध्याभावांतर्गतत्वात् तद्व्यापकाभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेन धूमत्वादिना वत्त्वादिकं प्रति
 ति व्यापकत्वाभावा न्नातिव्याप्तिः तच्च दध्माभावसजातिय्यस्य तद्व्यापकाभूताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्व

तस्य च

ह्रितादिना धूमादिकं प्रतिव्यापकत्वाभावाद संभवः इत्यतस्तद्दशास्साध्याभावा इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः तत्तद्वह्नितादिकं तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकमतस्तदवच्छिन्नाभा
वमादाय नोक्तदोषः तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यं तादृशयावत्साध्याभाववन्ति प्रागुक्तान्यतररूपवत्वं तच्च व्यतिरेकि
ण्यप्रसिद्धमतः प्रत्येकमिति यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं कुत्राप्यभावेनास्तीति व्यतिरेकिण्य
तिव्याप्तितादवस्थं तथापि तेन मित्यत्र तस्य च तस्य चेत्येकशेषकरणं द्यावंतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातिव्यस्यतत्तद्व्याप
कीभूताभावस्य लभाददोषः धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादि
नावह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वाव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतस्स जातिव्यस्यति साजात्यं प्रागुक्तदिशा तात्वं तेन संयो
गादिसंवेधावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिनावट्टादिव्यापकत्वेऽपि धूमवान्वह्नरत्यादौ नाति
व्याप्तिः तादृशाभावस्यापि धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति ध्येयं धूमादिसामान्याभावसजातिव्यस्यतद्वन्ति
ष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्व्यापकीभूतस्य च वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नि

संयोगत्वादिनावहत्यादिकं प्रतिव्यापकत्वादिति व्याप्तिरतो व्याप्यवत्तिरिति वस्तुतो वह्नित्वेन धूमवद्वत्तेरभावस्य प्रतियोगिताव
 छेदकेन वह्नित्वेन वह्निं प्रतिव्यापकत्वादिति व्याप्तिरतो व्याप्यवत्तिरिति निरूपकप्रतियोगितालाभाय व्याप्यवत्तिपदेन य
 त्प्रतियोगिताकाभावे स्वाच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावात्तादृशप्र
 तियोगिताया एवलक्षणाघटकत्वान्नोक्तदोषः धूमाद्यभावसजातिय्यस्यवत्त्वाद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वा
 दिनावहत्यादिकं प्रतिव्यापकत्वाद्धूमवान्वहेरत्यादावति व्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति यद्यपि तत्र व्यभिचारस्थलान्यत्वा
 भावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातिय्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणातत्र दयोगोल
 कभेदत्वादिनावह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वाभावात् सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः तथापि साध्याभाव
 व्यापकत्वघटितनिरुक्ते साध्याभावसजातिय्याभावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतपर्य
 तस्य व्यर्थतेति ध्येयं यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकताया एव वच्छेदकं तेनैव संबंधेन तद्रूपावच्छिन्ताभावो
 रत्र साध्याभावशब्दार्थः तथाचायोगोलकभेदत्वस्य संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन न धूमव्यापकतावच्छेद

कत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः किंतु धूमाद्यभावो वत्समानाधिकरणास्य वत्साद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेद
केन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वादिति व्याप्तिरतः समानाधिकरणास्येत्यपहाय व्यापकाभूतस्येत्युक्तं
चैवं वह्निमान् धूमादित्यत्र व्याप्तिसंयोगेन वत्साभावस्यापि साध्याभावतया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्सजातिव्यपत्तव्यापका
भूततव्याप्यवत्तत्वात्प्रसिद्धे ~~रितिका~~ ~~च~~ यावतो व्याप्यवत्तयस्साध्याभावाः तेषामे
व प्रवेशतया वह्निसामान्याभावस्य च निरवच्छिन्ने हेत्वधिकरणावत्तिकत्वरूपव्याप्यवत्तिलो विरहेण यावदन्तर्गतत्वा
त्तद्धूमाभावस्तवह्निमदयोगोलकरवता इश व्याप्यवत्तिरिति तन्न तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य साध्यतायामव्याप्तेस्तत्र प्र
मेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावप्रसिद्धेः अन्यतु यावतः साध्याभावाः प्र
त्येकतजत्सजातिव्यनिष्ठं यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपेण वेत्तित्वे
त्तौ यद्रूपावच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्वमर्थः तत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्या
भावसमानाधिकरणावत्तिलोक्तौ गुरान्वयत्वविशिष्टसत्ताभाववाच्यद्रव्यान्वयत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिगुणा

६ व्यापकीभूतता दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन

४५

न्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावस्वरूपस्यद्रव्यान्यत्वाद्यभावस्वरूपस्यवानिरुक्तसाध्याभावस्यसज्जतिष्यसत्तानाधिकारोच
सत्तास्वरूपे २ भावेवर्तमानेयत्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनद्रव्यान्यत्व
विशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेराहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिव्यापकतावच्छेदकत्वात्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वो
क्तौतुद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकेनगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावाद्यात्मक
स्यद्रव्यान्यत्वाद्यभावस्वरूपस्यवासाध्याभावस्यव्यापकतावच्छेदकेद्रव्यस्वव्यभिचारादतोक्तदोषइतिप्राहःद्रव्य
विशिष्टसत्तादित्यादौतादृशगुणाद्यभावस्यव्यापकीभूततादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकेनधर्मेरागुणात्वादिनासत्ता
दिकंप्रतिव्यापकतानवच्छेद्यादव्याप्तेराहयद्रूपवच्छिन्नजिनचदंगमनंस्पंदत्वादित्यादौतादृशसंज्ञितत्वाद्यभावस्यप्र
तियोगितावच्छेदकीभूतगमनित्वत्वादिनापिकालिकसंवंधेनस्पंदत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यतादृशभावस्य
यत्प्रतियोगितायाःप्रवच्छेदकोयोस्संवंधःतत्प्रतियोगितावच्छेदकसंवंधेनहेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादितिभावःपरंपरिष्क
तंनिरसितुमाहसाधनस्येत्यादिनातादृशेति यावंतस्साध्याभावाःप्रत्येकंतत्तत्सज्जतिष्यव्यापकीभूताभावेत्यर्थःतद

५ कर्मन्यन्यत्वविशिष्टसत्ता ५

दृष्टेदकत्वे चेति तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तद्व्यापकाभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे चेत्सर्वप्रथमे दूषणमाह इत्यामस्या
दितादृशभावेति ~~साध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः~~ कितिये दूषणमाह त्वेयप्रमेयादित्यादि प्रमेयत्वादेरिति न च सामान्यधर्मणा विशेषाभावस्या
पि व्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकं प्रमेयत्वमाह
यना व्याप्तिरिति वाच्यं वह्नित्वे महानसिद्धवद्देहभावमादाय धूमसाध्यकवद्भावति व्याप्तिरिति या स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानव
च्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः प्रवेश्यत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावप्रतियोगितायाः स्मृत्या त्वात्तद्विषयत्वापेक्षया गुरोः प्रमाविषय
त्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनोक्ता व्याप्तितादवस्था चेति भावः वस्तुतस्तु यावन्तस्साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातियो यस्त
त्तत्समानाधिकरणो व्याप्यवत्सभावस्तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तित्वं तु प्रकृतहेतुसमानाधिकरणव्यधिकर
णधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नलोभयाभाववत्त्वं तेन धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्तत्सजातियस्य च वह्निधू
मोभयत्वाद्यवच्छिन्नभाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवद्भावादौ नातिव्याप्तिस्तादृशोभयाभावस्य च निरुक्तव्याप्यव

जित्वाभावात् एवं च यत्राभावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्याव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावः स एव साध्य
 भावपदार्थस्तेनाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावन्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकारो घटोदो वर्तमान
 स्य तत्तत्सजातिव्यहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवन्तित्वाप्रसिध्याद्वापि नाव्याप्तिः इत्थं च द्रव्यसत्त्वादित्यादौ गुराण्यत्वाद्य
 भावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणागुराणोदो वर्तमानस्य तत्सजातिव्याभावस्य निरुक्तव्याप्यवन्तित्वाप्रसिधौ
 वन्तित्वाव्याप्तिर्विच्यं प्रमेयत्वादित्यादौ तु व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाच्च भावसामानाधिकरण्याविरुद्धघटत्वप
 टत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्यापि घटत्वादिना वाच्यत्वाच्च भावस्यैव वानिरुक्तव्याप्यवन्तिताशालिनः प्रतियोगितामादाय
 लक्षणासंभवः न च वह्नि साध्यवधूमादावव्याप्तिः यावत्साध्याभावात्तर्गतद्रव्यत्वसामान्याभावसजातिव्यनिरुक्तव्या
 प्यवन्तिसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य धूमादावभावात्संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवन्तिताया धूमाद्यभावस्य लक्ष
 णाघटकत्वादिति वाच्यं संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवन्तित्वस्वीकारात् धूमद्रव्यत्वाव्यतिरिक्तावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तरूप
 शालिनः प्रतियोगित्वस्य धूमादौ सत्त्वाच्च इति यथा श्रुतमेवेति श्रुतलक्षणासम्प्रगतिप्रतिमः व्यापको भूतस्य सजाति

यस्येत्यादि परित्यागेन लघुलक्षणा माहय देतितादृश इति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावा इत्यर्थः अत्रापि यत्संबन्धेन साध्यव्यापकतात्संबन्धावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मसंबन्धेन यद्
पावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसितार्थे सौ न गमनं स्पंदत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदके
गमनत्वत्वादिभिः कालिकसंबन्धेन स्पंदत्वादिहेतुव्यापकत्वेपि नातिव्याप्तिर्न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमा
दायैव केवलान्वयिस्थले लक्षणासंभवे प्रतियोग्यवन्ति श्रेत्यादि मथावतारानुपपत्तिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव व
हित्वेन धूमवद्वैतैरभावत्वादयः पिंडान्यत्वाभावस्य चायः पिंडान्यत्वलक्षणास्वरूपसंबन्धेन भेदत्वावच्छिन्नात्वात्तस्मि
न्प्रतियोगितावच्छेदकाभूतवद्वैतभेदत्वादिभिर्बहिर्ज्ञातव्यवच्छिन्नप्रतियोगिकतावच्छेदाद्धूमवान्त्वहिरेरित्यादावतिव्या
प्तिरिति वाच्यं यत्प्रतियोगितावच्छेदकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वैतव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावभिन्न
त्वाभ्यामावस्तादृशप्रतियोगिताया एवावच्छेदकधर्मस्य लक्षणाघटत्वकत्वादिति संक्षेपः परेति साध्या भ

ववदन्तित्वस्य घटत्वादिना भावमादाय व्यभिचारिरपि व्याप्तिरनोयावन्त इत्युक्तं तादृशवन्तित्वाभाववत्त्वमपि दै-
 शिकविशेषणतया ग्राह्यते न निधूमवन्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकसंबन्धेन वत्त्वादिवन्तित्वाद्या वत्त्वोपा-
 दानेपि नातिव्याप्तितादवस्थ्यं वह्निमान्धूमादाच्येयत्वादित्यादिव्याप्तिर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
 ववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतावत्सत्वादौ वन्ति मद्धन्तय इ-
 त्युक्तं तदनुक्तावसंभवस्तु नास्ति तादात्म्यसंबन्धेन सदेतावेव निरुक्तलक्षणासंगमात् व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवन्तित्वव्याप-
 कप्रतियोगिताकतया तद्याविधया वदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयं ॥ येन संबन्धेन हेतुतावन्ति मद्धन्तय इत्यत्रा-
 पि वन्ति मत्वेनैव बोध्यमिति पाठः तदभावस्येति तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः जात्यादाविति समवेतत्वघटितजा-
 तित्वोक्त्या संबन्धांतरेण प्रोक्तमस्ति दन्तित्वमुपदर्शितं न सति नाव्याप्तिः अत्र वन्ति मद्धन्ति दैशिकविशेषण-
 हेतुताघटकसंबन्धेन यो वन्ति मांस्तद्वन्तित्वेन तादृशभावस्य यावदनंतर्गतत्वादिति भावः ॥ + १

तथा ग्राह्यातेन वाच्यं घटत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वं समनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वं सामान्याभाव
स्य हेतुता घटकसमवासाय संबंधेन वृत्तिमत्तिस्पृहादौ कालिक संबंधेन वर्तमानस्य देशिकविशेषणतया घटत्वादिहेता
वसत्वेपि नाव्याप्तिः इत्यत्रापि त्वपि कारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुता घटक संबंधेनैव ग्राह्येति व्यंजितं तेन तत्तद्धू
मावयवाव्यवत्त्वावच्छिन्नाभावस्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरित्या साध्याभावत्वेपि तद्वतिसंबंधे सामान्येन यावत्ति तदभावस्य
तत्तद्धूमावयवासमानकालिनद्रव्यवत्तैर्धूमहेतावसत्वेपि वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः ननु साध्यप्रतियोगिका भाव
मात्रस्य प्रवेशे धूमस्य तत्तद्वत्त्वभाववद्वत्तित्वावच्छिन्नाभावधूमादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावप्रवेशे तु गगनादेस्साध्यत्वे द्रव्यत्वादावति व्याप्तिः तादृशसाध्याभावस्य केवलान्वयित्वादेवं ग्राराग्राह्यगुणवान्
प्रमेयत्वान्न वाष्टयित्वादित्यादावव्याप्तिस्तदृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह साध्याभावश्चेति पू
र्ववदिति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चाभावो २ त्रसाध्याभावशब्दार्थः

यथाश्रुतेपूर्वोक्तसाध्याभावप्रवेशेनासंगत्यापत्तेः अत्रापियेनसंबन्धेनव्यापकतातत्संबन्धेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावोवे
 च्यतेनज्ञानवान्नात्मत्वादित्यादौस्वरूपसंबन्धेनसाध्याव्यापकस्यप्रमेयत्वादेःकालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावाधिकर
 णसमवेतत्वाभावस्यस्यंदत्वादिनिष्ठस्यहेतावसत्वेपिनक्षतिः यत्तुसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावानां
 विवक्षणा न्नज्ञानवानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः कालिकसंबन्धेनप्रमेयत्वाभावस्यसाध्यताघटकसमवायसंबन्धावच्छिन्ना
 त्वादिसंचव्यापकतापितेनैवसंबन्धेनाग्राह्यातेनविषयतयासाध्यव्यापकस्यज्ञानादेस्साध्यताघटकसमवायसंबन्धेन
 अभाववतिहेतोर्वर्तमानत्वेपिद्रव्यघथिवित्वादित्यादौनाव्याप्तिरिति तत्तुच्छं वत्यनिपामकसंबन्धेनसाध्यतायांतदवच्छि
 न्नप्रतियोगित्वाप्रसिध्यासहेतावव्याप्तेः धूमवान्वहैरित्यादावतिव्याप्तेः असेयोगसंबन्धावच्छिन्नाभावस्यव्याप्यवन्नित्वा
 भावात्तदधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवसंयोगसंबन्धावच्छिन्नाभावस्यव्याप्यवन्नित्वातद्वद्वन्नित्वाभावस्या
 प्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नस्यैववन्नित्वात्प्रमेयवाच्यत्वादित्यादौतादात्म्येनसाध्यतायामव्याप्तेः असाध्यताघ

टकतादात्म्यसंबंधेन प्रमेयत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्संबंधेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः प्रमेयत्वेन घट
पटोभयमेदस्योपगमेपितस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणाभावेन लक्षणाघटकत्वादिति दिक् वह्निमान्धूमादित्यादावव्या
प्तिर्वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्निसंयोगवदन्तित्वसामान्याभावस्य घटादिनिष्ठस्य हेतावेभावादतो
व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषितः वस्तुवस्तु निरुक्तसाध्याभावाधिकरणात्त्वमवश्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेशमन्यथाद्वयं
रूपादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसंबंधेन यदाधिकरणं तत्समेतत्वं सामान्याभावस्य ताननिष्ठस्य हेतावसत्वादव्या
प्यापनेस्तथा च वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादृशसंबंधेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तमादाया व्यतिरेककारणार्थेन व्याप्यवृत्ति
पदं परंतुरूपवान्प्रथिवित्वादित्यादौ नित्यत्वादिनारूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावतया तदसमेतत्वाभावस्य
नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदं न च तस्यापि व्याप्यवृत्तित्वाङ्कशेषतादवस्थं यत्प्रतियो
गाकाभावे स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवदन्तित्वस्य अधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वस्य च द्वयो
र्व्यतिरेकसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वात् नित्यत्वादिनारूपाद्यभाव

स्य च व्यधिकरणधर्मीवच्छिन्नाभावभिन्नस्य स्वावच्छेदकिंभूतनित्यत्वाद्यवच्छिन्नवद्वित्त्वादेव व्युदासः एतेन संयोगाभाव
 त्वादेसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयर्थ्यादधिकरणयाद्यदिते साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेऽपि न
 व्याप्यवद्वित्त्वदवैयर्थ्यामिति ध्येयं ननु वहिमान्धूमादित्यादावालोकावद्वित्त्वादिना साध्याभाववद्वित्त्वाभावो याव
 दंतर्गतः संयोगादिसंवेधावच्छिन्नवहिसासान्ध्याभाववद्वित्त्वस्यापि आलोकावत्तिमध्यनिवेशादेव द्रुंधनत्वाद्यवच्छिन्न
 वत्सु भावाधिकरणाभूतमहानसवद्वित्त्वादेर्महानसवद्वित्त्वत्वादिना योऽभावस्यास्योपि साध्याभाववद्वित्त्वाभावो याव
 दंतर्गतः तयोर्धूमादावसत्त्वादिसंभव इत्यतः ग्राह्यतद्वित्त्वाभावो यात्यादिना भिन्नलक्षणा इवात्रापि तत्साध्याभाववद्वित्त्वा
 भावो व्यापकव्यासज्यवद्विधर्मीनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रवेशे आलोकावद्वित्त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य हेतवसत्त्वादहिमान्धू
 मादित्यत्र अव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्यापकेति खं प्रतियोगितातद्व्यापकीभूतं यत्तत्साध्याभाववद्वित्त्वत्वे तद्व्याप
 कप्रतियोगिताका इर्थः व्यधिकरणधर्मीवच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्वित्त्वत्वे व्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधि
 करणधर्मीवच्छिन्नाभावस्यैव वद्वित्त्वत्वाद्यभिचारिरपि व्याप्तिरत उक्तं तत्तदिति तथा चेति धूमवद्वित्त्वाभावस्यैव

स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वेनित्वव्यापकप्रतियोगिताकतयातस्यवद्व्यादावसत्वाब्जातिव्याप्तिरितिभावःस्वनिष्ठवद्वेनित्वव्यापक
पेरावद्वेनित्वसामान्याभावस्यव्यधिकराधर्मीवद्विब्जभासाध्याभाववद्वेनित्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यहेतुतरवद्वेनैस्मस्मिन्
सत्वास्देतुमात्रासंभवापत्तेरतःकल्पांतरमाहत्तद्वेनिसमानाधिकराधर्मीवद्विब्जप्रतियोगिताकस्ययावदभावस्यैवव्यभिच
रित्यतिप्रसक्तत्वादतिरिक्तांतरतत्रापिनिर्धूमवद्वेनित्वस्यापिसामान्यतःसाध्याभाववद्वेनित्वव्याप्तिरिक्तसमानाधिकराध
र्मीतयातद्विब्जसामान्याभावमादायातिव्याप्तिव्याप्तेर्वारणायोगात्तद्वेनित्युक्तंनचैवमपिव्यधिकराधर्मीवद्विब्जद्रव्यत्वाभा
ववद्वेनित्वत्वेनघटवद्वेनित्वजातित्वान्यतरस्यघटावद्वेनैर्विभावमादायद्वयंछिवात्वादित्यादावव्याप्तिहेतुतावच्छेदकसंबंधाव
द्विब्जवद्वेनित्वभिन्नावद्वेनित्वेनापिप्रतियोगितायाविशेषणव्यत्वात्अतएवतत्तत्साध्याभाववद्वेनित्ववद्विब्जभावात्तुक्तै
वाच्यंनेयत्वादित्यादौअव्याप्तिःसाध्याभाववद्वेनित्ववद्विब्जंयद्वेतुताघटकसंबंधावद्विब्जवद्वेनित्वभिन्नावद्वेनित्वप्रतियोगित्वं
दृशप्रतियोगिताकस्यवद्वेनित्वमद्वेनित्वभावस्याप्रसिद्धेरतोनिषेधद्वयगर्भतातेनघटत्वादित्यादावद्वेनित्वभावमादायेवतत्रलक्षणास
गतिरितिचेत्तुयद्यपितत्तत्साध्याभाववद्वेनित्ववद्विब्जभावात्तुक्तैवलाघवाद्दत्तमुचितंतथापिवाच्यंमेमादि

त्याद्वे ता दात्म्येन हेतो जगत्परातादा सा ध्या भाववत्ता दात्म्यतया तादाशता दात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिध्या अवाप्तिरतो निषेध
 दपगर्भता इयंच विरुद्धघटत्वघटत्वाभ्यामेव तादाशवन्नित्वाभावस्सुलभ इत्याहुः यत्तु वन्नित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्यत्वाभाववदन्नित्वत्वस्य
 प्रतियोगिता न वच्छेदकतया केवलान्वयिष्य व्याप्तिभिया तत्तत्साध्याभाववदन्नित्वत्वावच्छिन्नाभावान्नोक्ता इति तत्तु च्छेदगुरुधर्मस्य प्र
 तियोगिता वच्छेदकत्वमादौ तैवलक्षणाकरणादन्यथा एतत्कल्पे वन्नित्वत्वस्य दवैष्य यथापत्तेः वन्नित्वत्वमात्रस्य तत्तत्साध्याभाववद
 न्नित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणाधर्मतया तदवच्छिन्नसाध्याभाववदन्नित्वत्वावच्छिन्नसामान्याभावमादाया व्याप्त्यसंभवात् किंच ग
 र्धर्मस्यानवच्छेदकत्वे तद्धर्मो नन्दव्यत्वादित्यादौ वेति व्याप्तिरपि स्यात्तद्धटवन्नित्वत्वापेक्षया गुरुरातद्धटभेदाभाववदन्नित्वत्वे
 नावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेस्तद्धटवन्नित्वत्वस्य च साध्याभाववदन्नित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणाधर्मोपच्छिन्नातया तदवच्छि
 न्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वादेवं स्नेहशून्यद्रव्यत्वादित्यादौ स्नेहशून्यत्वाभाववदन्नित्वत्वादेर्जलवन्नित्वत्वाद्यपेक्षया गुरु
 तेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिध्याप्यतिव्याप्तिर्देद्रष्टव्योऽतदिह कस्य कस्यचित्सामानाधिकरण्यास्यमव्यावर्तकमतस्तत्तत्प्रति
 योगितासमानाधिकरणात् निवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्याह वन्नित्ववन्नित्वावेति साध्याभाववदन्नित्ववन्नित्वावेति

पाठे साध्याभाववत्त्वदं संपातायातं यद्यपि वदन्ति त्वदन्ति धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादि सामान्याभावस्य च या
वदन्तीति स्य हेतावसत्त्वाद् द्विमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवस्तादृश धर्मावच्छिन्नवदन्ति त्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे
पि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्वहिवदन्ति त्वान्यतराभावस्य हेतावसत्त्वात् तत्रापि पूर्ववदत्रापि कल्पे हेतुता घटकसंवेधावच्छिन्न
वदन्ति त्वभिन्नावदन्ति त्वेन प्रतियोगित्वं विशेषणायमित्यदोषः स्वप्नूनवदन्ति धर्मानवच्छिन्नवदन्ति त्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव
तादृशवदन्ति त्वत्वातिरिक्तवदन्ति त्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमित्यपि कश्चित् वदन्ति त्वदन्ति नाधर्मेणावेति पाठे तु धूमत्वा
द्यभावमादाया संभवो भयादेव धर्मेणावेति कल्पांतरौ स्तेखः तथा च धूमत्वत्वघटभेदत्वादेस्तादृशवदन्ति त्वत्वातिरिक्तधर्मत्वा
देव तदवच्छिन्नसामान्याभावाभादायाना संभवो वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्ये न हेतौ विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामवन्ति ग
गनादिना वा वदन्ति त्वभावमादाय लक्षणा समन्वय इति ध्येयं स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववदन्ति त्वेत्यस्य व्याप्तिवन्ति माह त्वा
लोकाद्यवदन्ति त्वेनेति निर्वहिवदन्ति त्वस्येति प्रतियोगितायां तत्तत्साध्याभाववदन्ति त्वत्वव्यापकत्वप्रकाशदर्शनार्थेन च
स्वव्यापकवदन्ति त्वत्वव्यापकेत्युक्तौ वव्याप्यालोका वदन्ति त्ववच्छिन्नाभावस्य वारणा संभवात् प्रतियोगिता व्यापकत्वदिशि

तत्तत्साध्याभाववत्पदप्रवेशोव्यर्थ इति वाच्यं आलोकावृत्तित्वाभावमादाया व्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात् स्वसमाना
धिकरणात्पन्ताभावाप्रतियोगितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वात् अयमनिष्ठात्पन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्यवससि
तायेतत्तत्साध्याभाववतः सकृदेव विनिविष्टतया वैयर्थ्यवशं कानि वकाशाच्चेति भावः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप
कप्रतियोगिताक इत्यस्य फलमाह यस्मैत्यादिना घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नवत्त्वाद्यभावस्य
लक्षणा घटकत्वा दुक्तमिधनत्वेति इधनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य महानसादावसत्वात्तमादाय द्वातिविरहादह व
त्त्वभावेति तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तावसंभवावस्थात्वनतु वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमात्रं
मेयमात्रस्य हेतुतास्थलेपितत्त्वमेयमनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयांतरवृत्तैस्तत्त्वमेयेविरहादित्येवमावेदयितुं सर्वसाधारण
नाह स्वनिष्ठेति स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः अत्र घटत्वादेः साध्येऽस्वियविशेषणतया घटा
न्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैव हेतुता घटकसंबन्धेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठस्य यावदभावस्यैव हेतोः सत्वात् न चैतस्य
विरुद्धत्वात् साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि द्वयत्वादेः साध्येऽस्वियसमवा

यादिनासत्त्वादिहेतावतिव्याप्तितादृशसंबंधेनहेतोरेववृत्तिमत्तयातन्विष्ठस्ययावदभावस्यसाध्यसमानाधिकरणस्यच
हेतौसत्त्वात्एवंमहाकालान्योघटादित्यत्रकालिकसंबंधेनहेतौवतिव्याप्तिहेतुताघटककालिकसंबंधेनमहाकालव
त्तेस्तेनसंबंधेनतदवृत्तित्वासंभवात्सामानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तित्वादन्यथाघटादिहेतावपिरवंडकालावच्छेदेनमहा
कालवृत्तित्वाभावसत्त्वाङ्कतावतिव्याप्तितादवस्थ्यात्एवंद्रव्यत्वादेःकालिकसंबंधेनसाध्यतायामवृत्तिगगनादिहेतौअतिव्या
प्तिर्विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्चद्रव्यान्पस्मिन्नगुणादौविशिष्टसत्तायवृत्तिमत्त्वादिति वदंति यदिचवृत्तिमद्वत्तयोयावतस्साध्या
भाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणातामामान्यकत्वमिति विवक्ष्यतेतथा नैतेषामेकोदोषःपदमादधातिवृत्ति
मद्वत्तयइत्यादौसर्वत्रदैशिकविशेषरातासंबंधेनैववृत्तेर्निवेशनियत्वादन्यथाअधिकरणात्वमात्रस्यैवसंयोगादिसंबंधेन
वर्तमानत्वात्धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तेरपिप्रसंगादिति ध्येयं कूटपदप्रवेशेन सार्वभौमियंलक्षणांपरिबुर्वन्ताहअने
त्वितिअत्रसाध्याभावःकूटाधिकरणावृत्तित्वस्यघटत्वादिनाअभावमादायव्यभिचारिरापतिव्याप्तिरुक्तयावत
इतितथाचतादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्यैवतत्रहेतावसत्त्वान्तातिप्रसंगःनचतादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावसोक्त्यापिता

दृशभावव्युदाससंभवदितित्वाच्चतत्रापि तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादायाति व्याप्तितादवस्थ्यात् तादृशवृत्तित्वस्य ग
 रूतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे अत्र त एव तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षितं केवलान्वयिन्यव्याप्तेर्वीच्यत्वा
 भावकूटाधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावस्य श्रेयत्वादिहेतावभावादिति भावः इष्टमपि वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणावृत्तित्वसामा
 न्याभावस्यैव यावदंतर्गतस्य श्रेयत्वादिहेतावसत्त्वादिदं वाच्यं श्रेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वत्तय इत्युक्तं तथा चैतस्य
 वृत्तिमदवृत्तित्वान्न निरुक्तयावदंतर्गतत्वं किंतु घटत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वत्तय इत्युक्तं तथा चैतस्य
 व्याप्तिः अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वलक्षणादिशा अवसेयं तेन न प्रागुक्तदोषः ननु प्रलयभिन्नो गोत्वादित्यादौ कालिकसंबंधे
 न हेतावतिव्याप्तिर्महाकालस्यापि कालिकसंबंधेन प्रलयात्पत्त्याभावकूटवत्त्वेन तत्र याहे तु ता घट के कालिकसंबंधेन
 वृत्तिस्तस्याव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे स्यैव वृत्तिमद्वत्तित्वात् न च देशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वे विव
 क्षितस्तादृशकूटाधिकरणप्रलयवृत्तित्वसामान्याभावस्याधुनिक घटादि वृत्तेर्गोत्वादिहेतावसत्त्वान्ता नित्याप्तिरि
 तित्वाच्च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्याद्यभावसाध्यके अव्याप्तिप्रसंगात् साध्याभावकूटवत्त्वमंतर्गतस्य घटत्वरूपसाध्याभाव

वृत्तिमतः

स्यविशेषणतयाधिकरणप्रसिद्धेर्विशेषणतयावृत्तिमत्तामेवसाध्याभावानांप्रवेशेतुघटत्वाभाववान्द्रव्यत्वादित्यादाव
तिव्याप्तिर्व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैवतत्रदौशिकविशेषणतयावृत्तिमत्तयातत्कूट्याधिकरणवृत्तित्वाभाव
स्यापिनादशधर्मावच्छिन्नस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वादेवेकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेगगनत्वाद्यभावस्याभावेसाध्येता
नादिहेतावव्याप्तिश्चगगनत्वाभावघटितकूट्यदौशिकसंबंधेनयदधिकरणतद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यवृत्तिमत्तिश
ब्दादौप्रसिद्धस्यज्ञानादिहेतावभावादितिचेन्नसाध्यातावच्छेदकसंबंधेनस्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्य
वत्त्वबुद्धेःसंसर्गविधयाप्रतिबंधकतावच्छेदकोयःसंबंधेनैवसाध्याभावकूट्याधिकरणत्वस्योक्तत्वात्केवलान्वयिनि
चतादशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धिभ्रमरूपैवसुलभासत्याहिघटत्वेनवाच्यत्वेनास्तातिबुद्धौजा
त्वपिघटत्वेनवाच्यमस्तातिज्ञानानुदयात्घटत्वाद्यभाववत्तावुद्धिप्रतिचसमवायादिनाघटत्वादिसत्तानिश्चय
स्यप्रतिबंधकत्वादेवोक्ताव्याप्तेर्व्युदासःतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेप्रवेशितएवसमुदायपदसार्थकं
भवेत्यतःप्रागेववृत्तित्वाभावंव्याचष्टेतादृशेतिस्वप्रतियोगितातद्व्यापकंयत्साध्याभावकूट्यवृत्तित्वत्वेतद्व्यापकप्र
संयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादेवसंयोगादिनृपःसाध्याभावानतादृशसंबंधेनवृत्तिमानुनिश्चिन्नसमवायसंबंधे
नैवसंयोगादिनिश्चयस्यतदेनावधीविशेषित्वादतानतत्राव्याप्तिः॥५॥

स्यतेनैवा
पुनरुक्तं

ति योगिताक इर्थः प्रयोजनं चेति वह्निमान्धूमादित्यत्र आलोकावति सामान्याभावस्य साध्याभावकूटाधिकरणावतित्वत्वा
 व्यापकप्रतियोगिताकस्य यावदंतर्गतस्य हेतावसत्वात् नान्यामिरतस्त्वव्यापकेति तथा च लोकावतित्वावच्छिन्नाभा
 वप्रतियोगित्वस्य च व्यापकं न निर्वहति वतित्वत्वं धूमत्वादौ व्यभिचारादित्ययमभावो न लक्षणाघटक इति नान्यामि
 प्रतियोगितायां तादृशवतित्वत्वं व्यापकत्वात् कुतश्चैतदित्यादौ अत्र व्याप्तिः स्वप्रतियोगिता व्यापकसाध्याभा
 वकूटवद्वतितात्वकस्य घटवतित्वसामान्याभावस्यैव यावदंतर्गतस्य हेतावसत्वात् तादृशपादाने च तादृशभावप्रतियो
 गित्वेन वाच्यत्वाभावकूटवद्वतितात्व व्यापकं पटवतित्वे व्यभिचारादित्यतस्त्वलक्षणाघटकत्वा नान्यामिरिति भा
 वः अत्र च प्रतियोगिता स्वन्यूनवति धर्मानवच्छिन्नाग्राह्यात्तेनेदं वाच्यं हेतुत्वादित्यादौ घटवतित्वत्वेन वतित्व
 सामान्याभावस्यापि घटान्यत्वादिवत्तेर्हेतुतावसत्वेपि नान्यामिः सार्वभौममते चैकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वेनै
 न घटवतित्वघटान्यवतित्वत्वेभयाभावमादायापि नासंभवेत्तत्प्रतियोगिताया जादृशवतित्वत्वा व्यापकत्वादि
 तिध्येयं स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वलक्षणोक्तैव व्यावृत्तिस्तदृशवतित्वत्वं व्यापकत्वदलस्य तु न प्रागिव वह्निमान्धूमा

दित्यादौ व्यावृत्तिस्तत्र महानसा देसाध्याभावकूटाधि करणत्वात् किंतु केवलात्त्व न्वयि स्थल एवेत्याशयेनाह प्राय
मिति न च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात्साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाविवयावंतः निवेश्यतांतादृशव
त्तित्वत्वेन घटाभावमादायेव केवलान्वयिनिलक्षणा संभवादिति वाच्यं वहिमान् धूमात्वाच्च ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासंभवाप
त्तेः निर्वहिवृत्तित्वत्वेन व्यावृत्तित्वत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन वद्व्यभावकूटवद्वृत्तित्वत्वाच्चलाभावकूटवद्वृत्तित्वादेः प्रतियोगितानवच्छेद
कत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः ननु वृत्तिमद्वृत्तयो यावंतस्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभा
वास्तद्वत्त्वेनोच्यतां कृतं कूटपद निवेशेनेत्यत आह साध्याभावेति साध्यप्रतियोगिकाभावेत्यर्थं व्यधिकरणेति साध्यप्रतियोगि
काभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रनिष्ठात्वादिति भावः अत इति तथान्य धूमाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रति
योगिताकस्य निधूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव वद्व्यादिहेतावसत्त्वान्न व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिः न चैवंगगनाभाववान्
वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभावतया तदधिकरणप्रसिद्धेरिति वाच्यं वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विव

क्षराण्यत्वात् न व्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति भावः अत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वव्यापिकाप्र
 तियोगिकेत्यत्र समुदायपदस्य फलं ग्रंथकतैवोक्तं प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वमित्यत्र समुदाय
 पदस्य फलं तु नालोकावृत्तेरभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणं तादृशाभावस्य स्वव्यापकवृत्तित्वत्वेत्युक्त्वा
 पिवारणसंभवात् धूमत्वादावपितदभावप्रतियोगितासत्वात् परं त्वालोकावृत्तिवृत्तित्वस्याभावमादायाव्याप्तिवारणमेव तत्फलमि
 ति प्राञ्चः तत्तुष्टं स्वाश्रयनिष्ठात्वं ताभावाप्रतियोगिनः साध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वस्य श्रये वर्तमानस्यात्वं ताभावा
 स्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तादृशवृत्तित्वाभावानां निवेशात्तत्र च सकदेव समुदायस्यां तर्भावेन उभयथापितनि
 वेशकफलानुसंधानस्य वायसदशनानुसंधानत्वात् अन्यथा साध्याभाववृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिक
 रणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवृत्तित्वकत्वाभावादेव व्युदासात्तमादाय व्यभिचारिराप
 तिव्याप्रसंगवारणार्थं ग्रंथकतासमुदायपदोपन्यासानोचित्यापत्तेरिति ध्येयं धूमइति नातिव्याप्तिरित्यनेरान्वयः एव

मग्रेपिननुसंवंधविशेषविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकर्मनित्यरूपादिकमेववत्त्वभावकूटाधिकरणांवाच्यंजन्यविभुमूर्तानां
यथायोगिकालिकसंयोगादिकृतविशेषराताभिर्वह्निमत्वेनद्रव्यस्यसाध्याभावकूटत्वविरहात्तत्त्वसमानकालिकस्यधूमासं
योगाद्रव्यस्यासत्त्वात्तथाचतत्रसाध्याभावकूटवतिहेतुतावच्छेदकसंयोगसंवंधेनवत्यप्रसिध्येवधूमेनातिव्याप्तिःसमुदाये
नधूमस्यहेतुत्वेचविरुद्धत्वादेवतद्युदासस्संभवादतत्राहसंयोगेनचेतितथात्वेवहेःसाध्यत्वेतथाचात्रवत्त्वभावकूटाधिकरण
यन्नित्यरूपादिकंहेतुताघटकसमवायसंवंधेनतद्वन्नित्यरूपत्वादौप्रसिद्धस्याभावोवर्जतएवेतिवत्त्ववयवत्वेऽप्रतिव्या
प्तिस्स्याद्विदिसाध्यतावच्छेदकसंवंधेनसाध्याभावस्यप्रवेशोनस्यादितिभावःननुसमवायेनवत्त्वभावस्यवत्त्ववयवत्वात्
मानाधिकरणात्तात्त्विक्यमारोहसाध्याभावानांहेतुसमानाधिकरणात्विशेषणशोभनैव नतादृशाभावमंतर्भावोक्तहेतु
वतिव्याप्तिरतोहेतुंतरमाहपर्वतेतिअत्रसमवायेनवत्त्वभावस्यपर्वतेसंयोगेनवत्त्वभावस्यचवत्त्ववयवेहेतुसमानाधिक
रणात्तात्त्विकदुभयाघटितिद्वितसाध्याभावकूटस्याधिकरणांयन्नित्यरूपादिकंतत्समवेतत्वाद्यभावस्यतादृशसंयोगेहेतौ

सत्ताद्वयव्यतिव्याप्तिः यत्तु संयोगेन वहेः साध्यत्वे वत्सवयवत्वस्य विरुद्धत्वेन हेतौ साध्य सामानाधिकरण्यविशेषणादेव तद्व्य-
 र्थितुं शक्यत इत्यतः पर्वतेत्यादिहेतुं तस्मिन्नुच्छेदवत्सवयवे च संयोगेन वत्संतरस्य वत्साविरोधविरहात् तदा तत्पेन सा-
 ध्यत्वानुरोधात् साध्यसंबंधितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेश्यत्वाच्चेति भावः संवेधद्वयेति पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नव-
 त्सभावानाधिकरणात् तत्र वत्सवयवस्य च समवायावच्छिन्नवत्सभावानाधिकरणात्वादि भावः नातिव्याप्तिरिति प्रागुक्त-
 रित्या साध्याभावकूट्याधिकरणो नित्यरूपादौ हेतुताद्यटकसंयोगसंबंधेन वत्यप्रसिध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-
 र्नेत्यपि दृष्टव्यं तत्र च वत्सवयवस्य नित्यनिमित्तकसंबंधस्य प्रतियोगितावच्छेदकमते एव इदमुक्तं तेन धनिचैत्रत्वादित्यादौ स्व-
 त्वादिसंबंधेन साध्यतायां नातिव्याप्तिस्साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसामानाधिकरणासंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताया-
 साध्याभावो ग्राह्य इति नुनयुक्तं धनिद्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्ति-
 प्रसंगात् न नु यदि साध्याभावसाध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितस्तदा प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयत्वाव-

वृद्धिर्न प्रतियोगिता प्रसिद्धेः न च साध्यता वच्छेदकानि रिकसमानाधिकरणाधर्मीना वृद्धिर्न प्रतियोगिता का भाव एव साध्या
भावो वक्तव्यस्तथा च वृत्तिगगनादिना प्रमेयादेरभाव एव तत्र साध्याभावस्सुलभ इति वाच्यं घ्राणाग्राह्यगुरावाब्द्रव्यत्वा
दित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात्तदा दृशगुराण्यलस्याग्राह्यांधत्वापेक्षयागुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणाधर्मी
वृद्धिर्न भावानामेव तादृश साध्याभावत्वादतज्ज्ञाह स्वेति पक्षप्रतियोगिता प्रतियोगिता व्यापक साध्यता वच्छेदकेत्यस्य फल
माह पृथिवीती भावादाविति न तद्विषयसोद्यदादिस्तथा च घटावृत्तित्वा वृद्धिर्न भावपटावृत्तित्वा वृद्धिर्न भावादि घटि
त साध्याभावकूटाधिकरणा प्रसिद्ध्या पृथिवीत्वा भाववान् जलत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः घटावृत्तित्वा वृद्धिर्न भावप्रति
योगितायाः पटत्वादावपि सत्वेन साध्यता वच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशा भावानां लक्षणा घटकत्वात् प्रतियोगिमे
देपि एकधर्मी वृद्धिर्न प्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः सद्धेताविति नाव्याप्तिरित्यन्वयः वह्निमान् धूमादित्यत्र सा
ध्यता वच्छेदकसंयोगसंबन्धेन विपक्षीभूत तत्तज्जलावृत्तित्वा वृद्धिर्न भावकूटस्य गुरादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादि
त्यत्र विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेत सामान्याभावकूटस्य जाल्यादावधिकरणात्तासत्वात्तदप्रसिद्धिनिबन्ध
नाव्याप्तेरुक्तस्थले विरहात्तदुभयं नोदाहृतं ननु यावन्तमेकाधिकरणयंतावत्समुदायस्य विवक्षायां नोक्ता व्याप्ति

रत आह पृथिवीत्वादाविति साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य विवक्षितत्वेन जातित्वाच्च वच्छिन्नाभावमादाय
 जातिव्याप्तिसंभव इत्यादिपदमुपात्तं तथा च जलासवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तेजासमेवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनसा
 मानाधिकरणत्वात्तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणो जात्यादौ प्रकृतहेतोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः इव्यत्वे समवा
 येन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणो जात्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेन व्यत्यप्रसिध्येव नातिव्याप्तिस्स्या
 दत उक्त इव्यत्वं प्रकारकेति सामान्यादौ च स्वरूपसंबंधेन वृत्तिर्वाच्यत्वादावेव सुलभा प्रमाविशेष्यत्वादाविति नातिव्याप्ति
 रित्यन्वयः तादृशप्रतीतिविषयत्वं प्रमादाय जात्यादावपि त्यक्तः प्रमेति अत्र प्रतियोगितां प्रतिव्यापकत्वं साध्यतावच्छे
 दकताघटकसंबंधेनैव ग्राह्यं तेन नित्यज्ञानवतस्तादात्म्येन साध्यतायामाश्रयत्वादि हेतोश्च यान्यभेदस्य यान्यभेद
 स्य च द्वयोर्विषयतासंबंधेन प्रतियोगिताव्यापकीभूत नित्यज्ञानयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नातिव्याप्तिः न वा तादृ
 श एव साध्ये इव्यत्वं प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साध्याभावस्य विवक्षितत्वेन जातित्वाच्च वच्छिन्नाभावमादाय
 पृथिव्यादिनवद्रव्याणां प्रत्येकमिच्छाभेदकूरस्याधिकरणगुणादौ हेतोरसत्त्वे प्यतिव्याप्तिः न चैवं बहिर्धूमोभवा
 न्धूमादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन तां प्रतिपद्यो ह्यारव्यसाध्यतावच्छेदकताघट

कसंवे चेनकस्याव्यापकतयानिरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरितिवाच्येकविशिष्टापरत्वानतिरिक्तस्योभयत्वस्यसार्वभौम
मतेपर्याप्तभिन्नसंवेधेनैवसाध्यतावच्छेदकत्वादितिभावःसाध्यतावच्छेदकव्यापिकाप्रतियोगितेत्यस्यफलमाहनापीति
घटत्वाभावत्वेनसाध्यत्वेनसाध्याभावकूटवत्त्वेघटस्यैवसुलभमतउक्तंअभावत्वादिनेतिआदिनाप्रमेयत्वाद्युपग्रहःत
थाचअभाववान्प्रमेयवान्वाघटत्वादित्यत्रसाधनसमानाधिकरणस्यतत्तद्धटाव्यत्वाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिध्या
अव्याप्तिरूप्यादतस्साध्यतावच्छेदकव्यापकेतिसाध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेवतत्तद्धटाव
त्वाभावानांलक्षणाघटकत्वमितिभावःन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नायाएवप्रतियोगितायासाध्यतावच्छेदकसमनैव्यत्वेवा
च्यंतेनघटत्वाभावत्वेनघटत्वाभावत्वेनप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिध्यापिनोक्ताव्याप्तितादवस्थंघटत्वाभा
वत्वादेःप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वेनतादृशप्रतियोगिताकानांलक्षणाघटत्वादेवसाध्यसमाना
धिकरणमपिहेतौवक्तव्यंतेनसत्तावत्समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृ
त्तिमद्वैतित्वात्तादृशस्यचयावतएवहेतौसत्त्वपिजात्यभाववान्द्रव्यत्वादित्यादौविरुद्धहेतौनातिव्याप्तिरितिध्येयंयद्य
पिघटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यघटाव्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्यचयाद्वयोरेकाधिकरणाप्रसिध्या

वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादवव्याप्तिः न च घटादिवत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं तदपेक्षया लघो घट
 दिवत्तित्वविशिष्टत्वेन तत्वात्तादृशविशिष्टत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां च साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताक
 त्वाभावादेव व्युदासो घटवत्तित्वविशिष्टवस्तुमात्रवत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्यं वाच्यत्वनिष्ठा धेयता विशेषे
 राद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसंबन्धेन घटादव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च द्वयोस्तथाप्यधि
 करणाप्रसिध्या न्नव्याप्तितादवस्थात्वेन चाधेयताविशेषराघटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावस्तस्य त्वयाप्य
 वश्यं वाच्यत्वादित्याद्यघटवत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान्द्रव्यत्वादित्यादौ न्नतिव्याप्यपत्तेरुत्तरतादृशवाच्यत्वत्वा
 वच्छिन्नाभावस्याप्रसिध्या घटवत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताक
 त्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव घटवत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्तत्क्षरा घटकत्वात्तथापि दूषणमिदं स्फुट
 तयोपेक्ष्याह षष्ठ्यिवात्वेति ननु सार्वभौमानां मते विरुद्धयो रभयत्वस्यातिरिक्तत्वेपि समानाधिकरण्यापेरेकविशिष्टापर
 त्वमेवोभयत्वं तथा च षष्ठ्यिवात्वं द्रव्यत्वोभयत्वमपि षष्ठ्यिवात्वं विशिष्टद्रव्यत्वमेव साध्यतावच्छेदकाभूतं पर्यवसितमिति
 तत्समन्वितप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाव

इति आभेदी शी - "चतुर्दशलक्षणी"